

Grundtvig og genforeningen

En receptionshistorisk undersøgelse af kontinuitet og brud i fortolkningen af Grundtvigs syn på det sønderjyske spørgsmål

Af Kim Arne Pedersen

Artiklen gennemfører en receptionshistorisk undersøgelse af fortolkningen af Grundtvigs stillingtagen til det problem, som Slesvigs statsretslige stilling og nationalt delte befolkning udgjorde i det 19. og 20. århundrede. Der spørges, om der er tale om kontinuitet eller brud imellem først Grundtvigs syn på det slesvigske spørgsmål og hans fortolkeres udlægninger af det, dernæst om, hvorvidt der er kontinuitet eller brud i selve disse fortolkninger. Der identificeres fire faser i fortolkningshistorien. Først 1864-1920, hvor fremstillingerne er præget af, at Slesvig er en del af Preussen og fra 1871 det forenede tyske kejserrige. Dernæst 1920-45, hvor genforeningen af Nordslesvig med Danmark og nazismens fremmarch sætter dagsordenen. Videre tiden efter 1945, hvor efterkrigstidens debat om, hvorvidt 1920-grænsen skulle rykkes længere sydpå, dominerer en række undersøgelser frem til og med 1950. Fra 1992 kan man tale om en ny fase, hvor forskningen i Grundtvig og Sønderjylland er bestemt af den nationale uro efter østblokkens sammenbrud, vitaliseringen af nationalismeforskningen i slutningen af 1980'erne og debatten om dansk national identitet fra 1992. Første og anden fase præges af kontinuitet: Grundtvig opfattes som tilhænger af den slesvigske befolknings selvbestemmelse, deling af Slesvig og respekt for områdets etnisk-nationale gruppers frihed i kirke og skole. En afgørende pointe i undersøgelsen er, at fortolkningerne af Grundtvigs holdninger her er afhængige af og bidrager til et billede af Danmark og da af den grundtvigske indflydelse på nationens liv som international model i henseende til ordningen af grænsespørgsmål, som frem til vor tid har spillet en afgørende rolle i dansk selvforståelse. Debatten om en mulig grænserevision efter 1945 bryder kontinuiteten, idet fortolkerne dels når til indsigt i, at Grundtvig under og efter den første slesvigske krig 1848-50 talte for fortsat dansk overhøjhed i Slesvig, dels er uenige om, hvorvidt han gik ind for hele Slesvigs indlemmelse i kongeriget, et »Danmark til Ejderen«. Gennem artikler af Grundtvig fra 1848 og til og med 1851 gøres rede for, at han i disse år grundlæggende fastholdt Danmarks overhøjhed i Slesvig, men at tanker om selvbestemmelse, deling af Slesvig og respekt for etnisk-nationale grupper samtidig forekommer i forfatterskabet. Med baggrund i udtalelser af Grundtvig i rollen som sin egen fortolker efter 1864 vises, at han under indtryk af løftet om en folkeafstemning i Slesvig i Pragerfreden efter den preussisk-østrigske krig 1866 tegnede et billede af sine hidtidige og aktuelle holdninger som præget af kontinuitet med selvbestemmelse og deling af Slesvig som grundlæggende synspunkter. Kontinuiteten i receptionshistorien frem til 1945 hviler således på Grundtvigs egen udlægning.

Indledning

Det siges almindeligvis, at sejrherreerne skriver historien. Det gælder da også et langt stykke ad vejen redegørelserne for Grundtvigs stillingtagen til, hvad man i det 19. århundrede kaldte »det Slesvigske«¹ eller »sønderjyske Spørgsmaal«,² dvs. det problem, som Slesvigs blandede befolkning og statsretslige stilling udgjorde i det 19. og 20. århundrede. Frem til 1864 var Slesvig et dansk len i form af et hertugdømme og fra 1830'erne præget af splittelse mellem dansksindede sønderjyder og tysksindede slesvig-holstenere: Konflikten angik spørgsmålet om, hvorvidt Slesvig skulle blive en del af det danske kongerige eller i kraft af dets gamle bånd til Holsten gå en tysk fremtid i møde. Efter den anden slesvigske krig i 1864 var Slesvig en del af Preussen og fra 1871 tillige af det forenede tyske kejserrige, hvorefter det som en følge af folkeafstemningen i 1920 blev delt mellem Danmark og den nye tyske Weimarrepublik.

I den forbindelse er tre forhold af betydning for de billeder af Grundtvig og Sønderjylland, man finder i fortolkningslitteraturen. For det første er de bestemt af skiftende danske og sønderjyske holdninger til, i hvilket omfang og på hvilken måde Slesvig skulle være en del af Danmark, et forhold, der også fik betydning indadtil i kongeriget. Som historikeren Henrik S. Nissen (1933-2005) konstaterer i samleværket *Dansk Identitetshistorie*, redigeret af historikeren, dr. phil. Ole Feldbæk (1936-2015), »blev opfattelsen af det nationale [i Danmark] i anden halvdel af det 19. århundrede [...] indstillet efter, hvad der skete i Sønderjylland«.³ For det andet er billederne af Grundtvig og Sønderjylland bestemt af den måde, hvorpå genforeningen i 1920 gennemførtes med den dansksindede slesvigske politiker H.P. Hanssen Nørremølle (1862-1936) som en central skikkelse. Grundtvig blev i mellemkrigstiden tolket ud fra de sønderjyske ledes principper om selvbestemmelse og mindretalsret, idet hans tænkemåde ydermere efter Hitlers magtovertagelse i 1933 blev set og iscenesat som et alternativ til den tyske nazisme. For det tredje af Grundtvigs rolle som nøglefigur

1 N.F.S. Grundtvig: »Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«, *Danskeren* I-IV (1848-51), I, Nr. 10 d. 27. marts 1848. (Grundtvig 1848b). s. 192.

2 Hans Rosendal: »Grundtvig og Sønderjylland«, *Danskeren. Tidsskrift for Land og By*, udg. af F. Jungersen, F. Nygaard og L. Schrøder I-XII. XI, 193-380. XII. 31-64, Kolding 1894, s. 257.

3 Henrik S. Nissen: »Folkelighed og frihed 1933. Grundtvigianernes reaktion på modernisering, krise og nazisme«, *Dansk Identitetshistorie*, I-IV, bd. III, red. Ole Feldbæk, s. 587-673, København 1992 (Nissen 1992), s. 592.

i dansk selvforståelse i det 20. århundrede frem til 1990'ernes begyndelse: Den sønderjyske genforeningsstrategi er i vidt omfang blevet idealiseret som rollemodel for andre nationer og da set som noget særligt dansk, en følge af Grundtvigs virke.

Hvad der her skal belyses, er da først og fremmest fortolkninger, der behandler forslag til ordningen af Slesvigs statslige forhold og den stillingtagen til spørgsmålet om slesvigske individers og minoriteters rettigheder, som Grundtvig har fremført i sit enmandstidsskrift *Danskeren* I-IV (1848-51), og fortolkninger af udtalelser herom, han har fremsat efter 1864. Der spørges, om der er tale om kontinuitet eller brud imellem først Grundtvigs syn på det slesvigske spørgsmål og hans fortolkeres udlægninger af det på baggrund af sønderjyderne og det officielle Danmarks hævde af selvbestemmelsesprincippet og mindretalspolitikken. Dernæst spørges om kontinuitet og brud i selve disse fortolkningshistorier. Spørgsmålene søges under hensyntagen til Grundtvigs kristne livsanskuelse besvaret gennem læsninger af udvalgte tekster fra hans forfatterskab i lys af centrale arbejder fra receptionshistorien. De tekster af Grundtvig, der inddrages, er til dels identiske med dem, de behandlede fortolkere støtter sig til, og der tilsigtes ikke fuldstændighed. Grundtvigs tidlige holdning til det slesvigske spørgsmål i *Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen* fra 1831, hvor han taler for at overlade det til hertugdømmet selv at afgøre dets fremtid og da forestiller sig et udelt Slesvig som et bindeled mellem Danmark og Holsten, hvor sprogene tysk og dansk mødes, gøres således ikke til genstand for analyse.⁴ Hans i *Danskeren* udfoldede syn på, hvilke sprog, der har hjemstedsret i Slesvig, berøres kun perifert, og hans stillingtagen til den danske regerings manøvrer i treårskrigen 1848-50 og årene efter behandles ikke.⁵ Undersøgelsen bevæger sig heller ikke ind

4 Se N.F.S. Grundtvig: »Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen« 1831, *Grundtvig-Studier* 2004, s. 19-58, og Vagn Wählin: »Grundtvig i politik op til 1830«, *Grundtvig-Studier* 2004, s. 59-91, s. 45, s. 59. Jes Fabricius Møller fremhæver i »Indledning til Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen«, Grundtvig-Centeret, <http://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/8587/0#{}»0«> (11.3 2020), at Grundtvig, selv om han var »tilhænger af slesvigske selvbestemmelsesret«, ikke bragte en »deling af Slesvig« på tale i skriftet.

5 Det betyder således, at Grundtvigs engagement i foreningen »Dannevirke« ikke berøres. Historikeren og politikerens Niels Neergaard (1854-1936) fortæller, hvorledes Foreningen stiftedes af 22 mænd, deriblandt Grundtvig, d. »14. Jan. 1861« under indtryk af en række »Varsler om et nærtforestaaende Brud mellem Danmark og de tyske Magter«. Foreningen kritiserede, hvad der opfattedes som »Svaghed og Eftergivenhed over for Tysklands Fordringer« fra regeringen under ledelse af den national-liberale konseilspræsident C.C. Hall (1812-88). Foreningens formål var for det første

på grundtvigianismens historie i Sønderjylland, herunder grundtvigsk indflydelse på kirkelivet, Grundtvigs relationer til Rødding Højskole og denne højskoles forhold til hans skoletanker, dvs. den diskussion om, hvorvidt – og i hvilket omfang – den var grundtvigsk, der har bølget frem og tilbage siden efterkrigstiden.⁶

De inddragne redegørelser for Grundtvigs holdning til det sønderjyske spørgsmål omfatter både arbejder i akademisk regi og artikler, der er blevet til inden for den grundtvigske bevægelse. Trods den ujævnhed, der derfor gør sig gældende dem imellem, kan man iagttage nogle fælles træk, der bevirker, at de repræsenterer fire forskellige faser i fortolkningshistorien. Først den fase, som giver sig af situationen i årene mellem 1864 og genforeningen i 1920, dvs. sønderjydernes kamp mod de tyske erobrere og den støtte, de fik nordfra. Dernæst fasen mellem 1920 og 1945, hvor fortolkningen både er bestemt af den måde, grænseforholdene ordnedes i 1920, og af nazismens fremmarch i Tyskland. Videre fasen, hvor undersøgelserne og fremstillingerne har baggrund i debatterne efter 1945 om, hvorvidt 1920-grænsen skulle rykkes sydpå. Her er der tale om et materiale præget af kraftige divergenser. For det første tolkes Grundtvig forskelligt afhængigt af, om fortolkerne så deres arbejde som en replik i diskussionen om en mulig grænserevision eller forsøgte at gennemføre en saglig undersøgelse af, hvad han mente. For det andet farves tolkningerne – selv hvor der tilstræbes akademisk saglighed – enten af fortolkernes standpunkter i henseende til Sydslesvigspørgsmålet, også hvor de ikke kommer direkte til udtryk, eller af deres holdning til, hvor vidt Grundtvig kunne og burde inddrages i

at »rejse Modstand mod ethvert som helst Forsøg paa at lade Udlandet raade i Danmarks Riges indre Anliggender og mod enhver som helst Opgivelse af Danskheden i Slesvig«, for det andet »at virke for Indførelsen i den nævnte Landsdel af en med Danmarks Riges Grundlov af 5. Juni 1849 stemmende Frihed«. »Foreningen«, skriver Neergaard, »forenede en kort Tid bondevenlige og grundtvigske Elementer til Samarbejde med Mænd, der nærmest maatte henregnes til det nationalliberale Partis venstre Fløj«. Den opløstes »allerede 1862« (Niels Neergaard, »Dannevirkeforeningen« i *Salmonsens Konversations-Leksikon*, I-XIX, IV, 1895, s. 1092. Se endvidere N.F.S. Grundtvig: »Forsoningen med Tyskland«, *Fædrelandet* 26/1861, og hertil Steen Johansen: *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs Skrifter*, I-IV, København 1948-1954. (Johansen IV 1954) IV. 1954 s. 253, samt Troels Fink: »Grundtvig og Sønderjylland«, *Historie/Jyske Samlinger, Ny række*, 1 (1950-1952), s. 59-71 (Fink 1950), s. 70f.

- 6 Til disse emner, se eksempelvis Thade Petersen: *De sønderjyske Frimenigheders Historie*, København 1924, og Hans Thysen, *Grundtvigianismen i Sønderjylland. Et bidrag til dens historie*, Kolding 1963. Til Grundtvig og Rødding, se Fink 1950. For en modsat vurdering, se Thorkild C. Lyby: »Grundtvig og Rødding Højskole«, *Grundtvig-Studier* 1999, s. 65-93.

den sammenhæng. Endelig fasen efter 1992, hvor undersøgelserne afspejler den kritiske behandling af dansk selvforståelse, der fulgte på den internationale nationalismeforsknings vitalisering i 1980'erne, den nationale uro efter Østblokkens sammenbrud og nationalismedebatten i den danske offentlighed i årtierne før og efter årtusindskiftet.⁷

Efter krigen i 1864 og før genforeningen i 1920:

Hans Rosendal og Holger Begtrup

Om undersøgelserne frem til 1992 og i et vist omfang også studierne derefter gælder, at de står i et afhængighedsforhold til den første større behandling af emnet. Det drejer sig om den todelte artikel, forstanderen for Grundtvigs højskole Marielyst, den seminarieuddannede Hans Rosendal (1839-1921) udsendte i det grundtvigske tidsskrift *Danskeren* i 1894 under titlen »Grundtvig og Sønderjylland«, og som her repræsenterer linjen før 1920.

Den grundtvigske kirkehistoriker Laust Moltesen (1865-1950) fremhæver i *Salmonsens Leksikon*, at Rosendal som historiefortæller lod kendsgerningerne tale og »skyede den subjektive Tillavning«.⁸ Rosendals arbejde er da også langt hen ad vejen en redegørelse for, hvad Grundtvig sagde i skiftende situationer, men han følger også sin undersøgelse ind i den kamp, de dansksindede sønderjyder førte med støtte fra kongeriget. Det er hans grundlæggende vurdering, at Grundtvig stedse udviser »Omhu for Sønderjyllands frie Selvbestemmelsesret«,⁹ og at han i tilgift kæmpede for de lokale sprogs »Ret«¹⁰ og dermed også for de enkelte slesvigeres og slesvigske nationaliteters frihed til at bruge dem. Rosendal gør med støtte i en tale, Grundtvig holdt i Den Slesvigske Hjælpeforening i 1848 og efterfølgende lod trykke i sit blad *Danskeren*, rede for, at det for det første bestandig er et mål for ham at markere, at Danmark over for Tyskland i konsekvens af den danske monarks hertugelige status i Slesvig skal fastholde nationens ret til selv at ordne de sønderjyske forhold og »hævde Danskens utabelige Ret til i Slesvig i alle Maader at staa ved Siden af Tysken«.¹¹

7 For en kort og præcis gennemgang af moderne nationalismeteorier se Jes Fabricius Møller: »Grundtvig, Danmark og Norden«, *Skandinavismen. Vision og virkning*, red. Ruth Hemstad, Jes Fabricius Møller og Dag Thorkildsen, Odense 2018, s. 99-120 (Fabricius Møller 2018b), s. 109f.

8 Laust Moltesen: »Rosendal, Hans« i *Salmonsens Konversationsleksikon*, Anden Udgave, I-XXVI, XX, 1926, s. 391.

9 Rosendal 1894, s. 359.

10 Rosendal 1894, s. 46.

11 Rosendal 1894, s. 34.

Hævdelsen vil give sig udslag i, at de dansksindede sønderjyder får dansk sprog i kirken, skolen, administrationen og stænderforsamlingen. For det andet vil Grundtvig i Rosendals fortolkning »gøre Danmarks Ejendomsret til hele Slesvig gældende uden at gøre en eneste Slesviger Uret«, ¹² dvs. fastholde dansk overhøjhed over Slesvig samtidig med, at det tyske og det frisiske befolkningselement får så megen frihed som muligt. I forlængelse heraf skildrer Rosendal, hvorledes Grundtvig kritiserede »Konfirmationstvangen« i årene mellem de to slesvigske krige, dvs. talte mod at pålægge slesvigere konfirmation på et sprog, de ikke talte, og arbejdede for, at slesvigerne selv skulle kunne vælge mellem landsdelens tungemål. For det første, fordi man ved at arbejde på at »fordanske tyske Angelboers Børn« gik imod »Menneskelighed og Kristendom«. For det andet, fordi man ikke kan »fordanske noget Menneske« »med Magt og Vold«. For det tredje, fordi beboerne i de »blandede distrikter« egentlig er danskere, der er blevet »forvendte«, ¹³ og det er her Grundtvigs overbevisning, at friheden vil bevirke, at de vender tilbage til den danskhed, der er deres udgangspunkt, al den stund det oprindelige viser sig, når et tryk fjernes.

Hans Rosendal slutter sin artikel med et billede fra sønderjydernes besøg i København 1865, hvor Grundtvig på sin 82-årsfødselsdag modtog slesvigere i sin have og ved den lejlighed endte en tale med ønsket om, at Gud ville »føre de danske Sønderjyder tilbage til Danmark«. Han sammenfatter Grundtvigs stillingtagen til det sønderjyske spørgsmål i tre punkter: 1) »klare Forhold overfor Tyskland«, 2) en »omhyggelig [...] Omhu for Slesvigernes Selvbestemmelsesret«, herunder »deres personlige Frihed« og endelig 3) »en alvorlig Følelse af, at Danmark maa sætte sin yderste Kraft ind i Kampen for, at de faae Lov til at være Danske, der ville være det«. Rosendal føjer til, at Grundtvig nærede »et aldrig svigtende Haab om, at [...] det, selv for det mægtige Tyskland [vil] blive for tungt at skille dem ad, der gerne ville sammen være«. ¹⁴

Rosendal finder ingen konkrete anvisninger hos Grundtvig på, hvorledes selvbestemmelsesretten kan gennemføres i praksis, men hans artikel giver, som konfirmationssagen viser, eksempler på Grundtvigs forsvar for den enkelte slesvigers og de slesvigske nationale grupperin-

¹² Rosendal 1894, s. 45.

¹³ Rosendal 1894, s. 55.

¹⁴ Rosendal 1894, s. 64. Rosendal alluderer her til Grundtvigs bryllupssalme »Det er saa yndigt at følges ad«, se N.F.S. Grundtvig: »Den 3die Juni 1855«, *N.F.S. Grundtvig, Udvalgte Skrifter* ved Holger Begtrup, I-X, 1904-09, X, s. 74-75, s. 74. Forholdet mellem Danmark og Sønderjylland er som et forhold mellem to ægtefæller.

gers ret til at leve deres nationalitet ud i frihed. Rosendal gør nøgternt rede for, at det for Grundtvig ikke betyder ligestilling af danskere og tyskere i henseende til politiske rettigheder. Grundtvig, siger Rosendal, forholder sig her til, at slesvig-holstenerne havde gjort »Oprør«¹⁵ og fik støtte fra tyske stater, der var Danmark overlegne i styrke. Når Grundtvig derfor ønskede tyske slesvigere holdt ude fra indflydelse og medbestemmelse, var det dikteret af nødvendighed: De havde kræfter i ryggen, der udgjorde en fare for Danmarks eksistens som selvstændig stat. Men som det fremgår, fremhæver Rosendal samtidig den respekt for individets valg og for forskellige nationaliteters ret til at leve, som de ønsker, der prægede Grundtvig.

Ved at fremdrage disse elementer har Rosendal villet lægge grunden til en fremtidig løsning af det sønderjyske spørgsmål, hvor ikke blot dansksindede sønderjyder, men også tyskere og frisere som hjemmehørende i Slesvig fik deres ret, og her har han kunnet inspirere H.P. Hanssen Nørremølles virke i forbindelse med ordningen af grænselandets forhold i 1920. Hanssen Nørremølles holdning til det sønderjyske spørgsmål blev, som hans biograf, historikeren Helge Larsen (1915-2000), gør rede for, til under stærk påvirkning fra den sønderjysk fødte danske historiker og rigsarkivar A.D. Jørgensen (1812-97). A.D. Jørgensen argumenterede for selvbestemmelsesprincippet frem for danskernes historiske ret til Slesvig. Han talte altså for, at Sønderjylland kun skulle blive en del af kongeriget så langt, som der fandtes et ønske om at være dansk, og at Danmark derfor skulle opgive kravet om et rige, der gik til Ejderen. Desuden havde Hanssen Nørremølle, fortæller Helge Larsen, et Askovophold 1881-83 i ryggen og knyttede i sit politiske virke venskab »med de ledende mænd inden for højskolens verden«.¹⁶ Han har derfor ved siden af indflydelsen fra A.D. Jørgensen kunnet forbinde sin kamp for danskheden og for en deling af Slesvig på selvbestemmelsesrettens grund med Grundtvigs ansats, så meget mere, som han her var på linje med den tolkning af Grundtvigs artikel »Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« i *Danskeren* d. 7. Juni 1848, han mødte hos tidens førende Grundtvigkender, højskoleforstander, cand. theol. Holger Begtrup (1859-1937). Skønt Begtrup var klar over, at Grundtvig i sommeren 1848 arbejdede for, at hertugdømmets skæbne først skulle afgøres efter en forberedelsestid, hævdede han i sin *Det Danske Folks Historie i det 19. Aar-*

15 Rosendal 1894, s. 46.

16 Helge Larsen: »H.P. Hanssen« i *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, København 1979-1984, I-XVI, s. 706.

hundrede, udsendt i 1909-14 og i anden udgave i 1917, at Grundtvig efter udbruddet af krigen i 1848 opererede med en deling af Slesvig som en fremtidig mulighed.¹⁷ Begtrup skriver med sigte på »Politiske Betragtninger med Blik paa Danmark og Holsteen«:

Det fremgaar af [...] Afhandling[en *Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland i Danskeren* 1848], at Grundtvig efter Krigens Udbrud har nærmet sig langt mere til Delingstanken end [...] [i 1831]. Det stærke Fjendskab mod Danskheden, som Sydslesvigerne havde viist under Oprøret, har aabenbart gjort det vanskeligt for ham at fastholde Tanken om noget Slags Fællesskab mellem den Nordlige og den Sydlige Del af Hertugdømmet. Men han slipper dog ikke helt sin tidligere Betragtning af Slesvigs særlige Stilling og Opgave som Sprogenes Mødested, og det er ham fremdeles imod, at Skellet imellem Dansk og Tysk drages straks, – efter en politisk Folkeafstemning. Det maa først til Gavns prøves, hvor stor en Del af Befolkningen der med Ordets Magt kan vindes for den danske Sag i Tidens Løb.¹⁸

Man noterer sig, at Begtrup har sans for, at Grundtvig forestiller sig, friheden skal være fortegnet for de bestræbelser på at fremme det danske sindelag i Slesvig, som skal gennemføres i prøvetiden. Samtidig fremgår det indirekte, at det også er Begtrups overbevisning, at en folkeafstemning ifølge Grundtvig skal finde sted, når denne periode er sluttet. To år senere i 1919, da genforeningen stod for døren, gentog Begtrup synspunktet i artiklen »Grundtvigs Syn paa den Sønderjyske Sag« i *Højskolebladet*.¹⁹ En lignende tilgang til Grundtvig møder man hos en sønderjyde, der efter 1920 tolker Grundtvigs forhold til Sønderjylland og her er med til at lægge en linje, der får virkninger ind i vor tid, nemlig den sønderjyske danskhedsforkæmper og politiker Hans Jepsen Christensen (1880-1956).

17 Den nyeste fremstilling af Hanssen Nørremølles liv og indsats er Hans Schultz Hansen: *De danske sønderjyders førstemand: H.P. Hanssen 1862-1914* (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 113), Aabenraa 2018 og Hans Schultz Hansen: *Genforeningens arkitekt: H.P. Hanssen 1914-1936* (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 118), Aabenraa 2020. Schultz Hansen inddrager ikke Begtrups artikel.

18 Holger Begtrup: *Det Danske Folks Historie i Det 19. Aarhundrede*, anden udgave, I-II, II. København 1917, s. 138.

19 Holger Begtrup: »Grundtvigs Syn paa den sønderjyske Sag«, *Højskolebladet*, nr. 7, Fredag d. 14. Februar, 1919, s. 201-208.

Efter genforeningen i 1920: Hans Jepsen Christensen

I *Dansk Identitetshistorie* har Henrik S. Nissen givet en grundig redegørelse for, hvorledes grundtvigianerne reagerede på den nationalsozialistiske ideologi og politik i mellemkrigstiden. Han peger her blandt andet på, at en gruppe betydende højskolefolk på et møde i København i 1933 kontrasterede »Friheden« som afgørende i den grundtvigske livsanskuelse og den »tvang og militarisme«, ²⁰ som prægede nazismen. Der er imidlertid en væsentlig tekst, Nissen ikke nævner, muligvis, fordi den ikke er blevet til i højskoleregiet. Da 150-året for Grundtvigs fødsel fejredes i 1933, bad det grundtvigske Kirkeligt Samfund Hans Jepsen Christensen om at bidrage til det festskrift, man udsendte, og han skrev da en artikel med samme titel som Rosendals. Jepsen Christensen havde ligesom H.P. Hanssen Nørremølle et grundtvigsk højskoleophold med i bagagen: Han var i 1899-90 på Testrup Højskole og virkede efter sin hjemkomst i grundtvigsk retning i lokalsamfundet. Hans biograf, politologen Bjørn Svensson (1910-2010), gør rede for, at Jepsen Christensen i 1890'erne var kritisk over for H.P. Hanssen Nørremølles »forhandlingspolitik« ²¹ over for de tyske myndigheder, men at der desuagtet kom et samarbejde i stand imellem dem. I forbindelse med genforeningen, siger Svensson, havde Jepsen Christensen »sammen med [Askov Højskoles forstander, sønderjyden] Jacob Appel (1866-1931) [...] hovedæren for den liberale ordning, der blev gennemført for det tyske mindretal«, ²² altså blandt andet for etableringen af »statsstøttede [tyske] privatskoler« og »tysksprogede afdelinger ved danske kommuneskoler« ²³ inden for det officielle skolesystem. ²⁴

20 Nissen 1992, s. 634.

21 Bjørn Svensson: »Hans Jepsen Christensen« i *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, 1979-1984, I-XVI, IV, s. 235-236 (Svensson 1981), s. 235.

22 Svensson 1981, s. 236.

23 Hans Schultz Hansen, Signe Holm-Larsen: »Det Tyske Mindretal i Danmark« i *Den Store Danske Encyklopædi*, XIX, s. 375.

24 Denne politik er blandt grundtvigianere blevet opfattet som grundtvigsk i den forstand, at der er et bånd mellem den og Grundtvigs synspunkter. Den grundtvigske højskolemand og skolehistoriker Holger Kjær (1899-1980) taler om »en linje« i »dansk skolepolitik«, som man kan »føre tilbage til midten af [...] [det 19.] århundrede«. Det er dog samtidig Kjærs synspunkt, at »Frihedslinjen« i »den danske skoles historie« går »længere tilbage end grundtvigianismen«, Holger Kjær: *Dansk skolepolitik og mindretalsret. Fra Jacob Appel til Jørgen Jørgensen*, Fredericia 1979 (Kjær 1979), s. 88, og at den bragtes til blomstring i forbindelse med genforeningen. Det er Kjærs opfattelse, at den »foreløbige[e] ordning for det sønderjyske landsdele, [...] [som blev] bekræftet ved loven af 1923«, »tegnede en hovedlinje« (Kjær 1979, s. 9) i den danske lovgivning for grundskolen. Kjær karakteriserer den statslige etablering af skoler for det tyske mindretal, som »en slags kommunal friskoleordning« (Kjær 1979,

Da Jepsen Christensen som landstingsmand for Venstre skriver sin jubilæumsartikel, er det da også Grundtvigs kamp for den enkelte slesvigers og de slesvigske national-etniske gruppers ret, der står i centrum. I teksten spiller ikke blot genforeningen, men nazisternes vej til magten i første halvdel af 1933 en rolle, uden at dette forhold – formodentlig af udenrigspolitiske hensyn – bliver nævnt. Jepsen Christensen tager udgangspunkt i »Udtalelse[r]« af Grundtvig fra 1848 hvor han kontrasterer tysk og dansk tænkemåde eller mentalitet. Med en slet skjult kritik af nazistisk magttænkning siger Jepsen Christensen i tilknytning til dem, at

Hensyntagen til den frie Vilje i Sønderjylland [...] [er] Danskhedens bedste Værn og Værgе under international Anerkendelse, [...] [og tillige] den Form for Statsgrænsetænkning, der giver det fribaarne Menneske den Ret, der staar over det egoistiske Statsbegreb og giver det de største Muligheder og de bedste Betingelser for at kunne faa Lov til at leve og virke i sit eget Folks Midte og i frit folkeligt og aandeligt Fællesskab med det.²⁵

Jepsen Christensen henviser ikke til Hans Rosendals arbejde, men hans fremhævelse af det enkelte menneskes frihed indikerer, at han er bekendt med det. Grundtvigs forståelse af det nationale, skriver Jepsen Christensen, har betydet, at det ikke er blevet »et hadfyldt Kampbegreb« i Sønderjylland, men er knyttet sammen med fredelig sameksistens mellem grænselandets nationaliteter og en respekt for individets frie valg. Det begrundes af Jepsen Christensen med Grundtvigs førnævnte kontrastering af tysk og dansk ånd. Jepsen Christensen fæstner sig ved Grundtvigs ord i denne udtalelse om, at »Det grænseløse er Tyskerne i Kødet baaret« og især hans opfordring til, at danskerne ikke »skal [...] ligne dem« i dette stykke, og navnlig ikke i »at faa flere med [...] end dem, der er villige til at følge« Danmark og det danske. Af Grundtvigs frihedslinje i denne udtalelse udleder Jepsen Christensen for det første

s. 18). Han peger på, at dette »frisind [...] ikke havde grund i den brede sønderjyske befolkning«, og at »Selv H.P. Hanssen [Nørremølle] så med skepsis på den frihed, skoleloven havde givet hjemmetyskerne« (Kjær 1979, s. 36). Kjær skildrer, hvorledes den radikale undervisningsminister Jørgen Jørgensen (1888-1974) sidenhen ud fra sin grundtvigske »sans for åndelig frihed« (Kjær 1979, s. 47) tog »Appels sønderjyske skolepolitik« (Kjær 1979, s. 46) i forsvaret.

25 Hans Jepsen Christensen: »Grundtvig og Sønderjylland«, *N.F.S. Grundtvig. I 150-Aaret for hans Fødsel* ved Johannes Monrad, København 1933, s. 188-209 (Jepsen Christensen 1933), s. 197.

den afgørelse »paa Selvbestemmelsesrettens Grund«, som faldt i 1920. Han angiver i den sammenhæng, at nogle mennesker både nord og syd for den nye grænse endte i et land, de ikke havde ønsket at blive borgere i. For det andet flyder af frihedslinjen derfor »Kravet om sproglig, aandelig Mindretalsret og fuld Aandsfrihed for dem, der mod deres Vilje ikke fik Statsgrænse tilfælles med deres Folk«. ²⁶ Det er Jepsen Christensens opfattelse, at Danmark på dette punkt har været forbillede »i andre Lande« ²⁷ og fortsat har en »Mission mellem Nationerne«, en udtalelse, hvis pointerede internationalisme ikke blot afspejler genforeningen, men også, at nationalismen i 1933 var stærk i Tyskland, hvor Hitler i foråret havde opnået den fulde kontrol over landet. Den danske frihedstænkning, siger Jepsen Christensen i videreførelse af Grundtvigs kærnebegreber, er et resultat af »den inderlige Forbindelse, der er mellem det menneskelige, det folkeligt værdifulde og Kristendommens Tilbud og Krav til Mennesker«. ²⁸ Dansk åndsfrihed er for Jepsen Christensen i overensstemmelse med, hvad det kristne livssyn tilfører samfundet, her først og fremmest, må man tænke sig, den mangel på tvang, som trosbegrebet implicerer, og næstekærligheden, der flyder af troen, svarende til, at kristendommen er tilbud og krav.

Efter Anden Verdenskrigs afslutning i 1945 I: Frede Bording

Som fremstillet er Hans Jepsen Christensen talsmand for, at den ordning af det sønderjyske spørgsmål, der gennemførtes i 1920, hviler på og ligger i forlængelse af Grundtvigs syn på sagen. Han repræsenterer her en kontinuerlig linje i fortolkningshistorien. Bag sig har han Hans Rosendal og Holger Begtrup, foran sig, som det vil blive klart nedenfor, i det mindste én fortolker, der efter Anden Verdenskrig på de store linjer videreførte denne tradition, nemlig Grundtvigforskeren og litteraturhistorikeren, fra 1954 dr. phil. William Michelsen (1913-2001). I 1930'erne og i årene umiddelbart efter den tyske besættelse var der imidlertid en anden udlægning af Grundtvigs holdninger i denne sag på banen. Denne tolkning, der repræsenterer et markant brud med linjen fra Rosendal og – ikke mindst – Begtrup over Hanssen Nørremølle til Jepsen Christensen, blev fremsat inden for en kreds af grundtvigianere, der havde højskoleforstander Aage Møller (1885-1978) som den ledende kraft og inspirator. Møller og hans gruppe af selvbesindelses-

²⁶ Jepsen Christensen 1933, s. 207.

²⁷ Jepsen Christensen 1933, s. 208.

²⁸ Jepsen Christensen 1933, s. 209.

grundtvigianere bekæmpede, som hans biograf, seminarieforstander, cand. mag. Morten Bredsdorff (1901-90) skriver, »den nyere såkaldte 'humanistiske retning' i højskolen og ønskede en genoplivelse af de gamle højskoleideer«, her først og fremmest den fortælling af nordisk mytologi, der spillede en væsentlig rolle for den første generation af højskolefolk.²⁹ I forlængelse af denne indsats arbejdede Møller efter genforeningen for fordanskning af det genvundne land gennem Rønshoved Højskole, som han grundlagde i 1921 tæt ved den nye grænse. Samtidig havde han blikket rettet mod den tyske del af Slesvig, som han i besættelsesårene forventede ville blive dansk efter verdenskrigens afslutning. I 1945 og de følgende år voksede støtten til det danske mindretal da også her, og ved valgene oplevede mindretallets parti eksplosiv tilslutning. I Danmark var der i vide kredse stemning for en grænserevision, men selv om venstremanden, statsminister Knud Kristensen (1880-1962) støttede kravet, holdt flertallet af politikere på, at grænsen lå fast, og Kristensens mindretalsregering af venstrefolk faldt i 1947.³⁰

Blandt Aage Møllers tilhængere var den grundtvigske fri- og højskolemand, cand. mag. Frede Bording (1908-96). Bording engagerede sig, som hans biograf, skolehistorikeren Hanne Engberg (1935-) skriver, stærkt i »Sydslesvig-spørgsmålet«³¹ og udsendte i 1945 et lille flyveskrift under den for læsere af nærværende artikel velkendte titel *Grundtvig og Sønderjylland*.³² I skriftet, der afspejler kendskab til Hans Rosendals, Holger Begtrups og Hans Jepsen Christensens arbejder, ønsker Bording at undersøge, om »den Opfattelse, at Grundtvig ønskede en deling paa selvbestemmelsesrettens grund«, er en korrekt udlæg-

29 Morten Bredsdorff: »Aage Møller« i *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, 1979-1984, I-XVI, X, s. 275.

30 Til Aage Møller, se eksempelvis Jens Peter Ægidius: *Bragesnak 2. Den mytologiske tradition i dansk folkeoplysning i det tyvende århundrede (1910-1985)*, Odense 1992. Henrik S. Nissen gør rede for Møllers positive udtalelser om nazismen i Rønshoved Højskoles årsskrift 1933 og påviser hans afhængighed af samtidig arvelighedsforskning i definitionen af danskhed (Nissen 1992, s. 644ff). Til sydslesvigsspørgsmålet og højskolen, set i lyset af den Aage-Møller-påvirkede Snoghøj Gymnastikhøjskole, se Klara Aalbæk Korsgaard: »Det Sønderjyske Spørgsmål«, *Idræt, krop og demokrati*, red. Ove Korsgaard, København 2001, s. 135-150, s. 137ff. og Klara Aalbæk Korsgaard: *Anna og Jørgine. En historisk fortælling om to kvinder, deres gymnastik og deres højskole*, Odense 1996.

31 Engberg, Hanne: »Frede Bording« i *Dansk Biografisk Leksikon*. 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, 1979-1984, I-XVI, II, 1979 s. 367-368, s. 368.

32 Frede Bording: *Grundtvig og Sønderjylland*, Sorø 1945 (Bording 1945). Bording skriver før retskrivningsreformen i 1948, men bruger efter grundtvigsk skik lille begyndelsesbogstav ved substantiver. Når hans pjece skifter mellem stort og lille begyndelsesbogstav, skyldes det formodentlig sætteren.

ning. Bording fremfører, at tilhængere af en sådan fortolkning – som Begtrup og Jepsen Christensen – har ment, at »Grænsedragningen i 1920« var »i overensstemmelse«³³ med Grundtvigs syn på det slesvigske spørgsmål.

For Bording er kernen i denne opfattelse, at »man selv frit kan vælge, hvilket folk man vil tilhøre«,³⁴ og han citerer de berømte vers fra Grundtvigs digt »Folkeligheden« om, at »Til et folk de alle høre/som sig regne selv dertil«.³⁵ Bording afviser imidlertid, at de skal forstås som et argument for, at nationalitet er et spørgsmål om valg, og gør opmærksom på, at den strofe, der går forud for disse linjer, indeholder verset om, at »byrd og blod er folkegrunde«. Bording gør i eksplicit distance til en fortolkning, der bringer digtet i nærheden af den nazistiske racelære, rede for, at det for ham at se er ensbetydende med, at »Gud«, som han inkluderende skriver, »har kaldet os til at være danske og givet os forudsætning for at kunne blive det, saaledes at det er vor eneste Mulighed for et sandt og ægte menneskeliv«.³⁶ Bording forsøger under implicit hensyntagen til Hans Rosendals betoning af, at Grundtvig ønskede at sikre den enkelte slesvigers frihed, at holde en dør åben for menneskets frie valg ved med et ordvalg, der ligner Jepsen Christensens, at slå fast, at der er tale om et »tilbud« fra Gud. Men han understreger, at man, hvis man vælger dette tilbud fra, »svigter fædreland og modersmaal«. Det er, hvad de fortyskede sydslesvigere har gjort, hvorfor de er »blevet fremmede for sig selv«. Neden under det fremmede præg, skriver Bording, har sydslesvigerne dog »ligesom et minde i sig«,³⁷ som man kan appellere til og dermed kalde dem til på ny at tage et dansk folkeliv op.

Bording fortsætter med – uden at gøre rede for sin kilde – at referere fra den førnævnte »Tale i Den Slesvigske Hjelpeforening«, som Grundtvig holdt d. 14. marts og bragte på tryk i sit tidsskrift *Danskeren* d. »26/4«³⁸ 1848. Det er Bordings synspunkt, at Grundtvig her taler for,

33 Bording 1945, s. 1.

34 Bording 1945, s.1.

35 N.F.S. Grundtvig: »Folkeligheden«, *Danskeren* I-IV (1848-51), I, Nr. 22, d. 27. August 1848. (Grundtvig 1848c), s. 381-384.

36 Henrik S. Nissen gør rede for, at »Sindelagskriteriet« stod »sideordnet eller foran fælles sprog og endog fælles historie« (Nissen 1992, s. 588), når grundtvigske højskolefolk i mellemkrigstiden tolkede digtet.

37 Bording 1945, s. 2.

38 N.F.S. Grundtvig: »Tale i den Slesvigske Hjelpeforening« (14de Marts 1848), *Danskeren* I-IV (1848-51), nr. 5, I, d. 19. april 1848, s. 84-96 (Grundtvig 1848a). Se hertil Steen Johansen: *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs Skrifter*, I-IV, København 1948-1954, II (Johansen II 1950), s. 329.

at det danske folk »gaar kun saa langt som der leves et dansk folkeliv«. Han argumenterer for, at det er Grundtvigs mening, at kun til denne grænse kan Slesvig indlemmes i kongeriget, men at han samtidig taler for, at resten »skulde blive ved med at staa under dansk højhed, hvor det nu engang hører hjemme, men med en særlig ordning, saa [...] [danskerne] slap for tysksindede og tysktalende mennesker paa den danske rigsdag«. ³⁹ Bording støtter sig her til den artikel af Grundtvig, Holger Begtrup som vist ovenfor brugte som belæg for, at Grundtvig gik ind for en deling af Slesvig, »Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« fra 1848-årgangen af *Danskeren*. Bording citerer næsten artiklen extenso og konstaterer, at Grundtvig ikke ønsker

en deling af Sønderjylland paa den maade, at den ene del gaar til Danmark og den anden til Tyskland, saadan som det skete i 1920, men den deling, han kunde tænke sig, forudsætter, at det hele bliver under dansk højhed, saaledes at Sydslesvig blot danner et omraade for sig uden for det øvrige [...].⁴⁰

Bording fortsætter med at konstatere, at Grundtvig sidenhen »forlader [...] denne tanke om en deling«, og at han i stedet foreslår, at Sønderjylland skal »blive ved med at danne en enhed, men med udpræget folkeligt styre, der tager hensyn til folkesprogene og hver egns aandelige forudsætninger«. Bording føjer til, at det fortsat er Grundtvigs overbevisning, at »tyskerne« ikke, »selv naar de er de fleste, [skal] have lov til at raade med de færre danske«. ⁴¹ Han støtter sig her til Grundtvigs pointering i »Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« af, at det »slesvigske folkeraad«, som han ønsker, skal blive dannet under en foreløbig ordning af hertugdømmets forhold, ikke skal have besluttende magt. Det ville gøre det muligt for tyske slesvigere at undertrykke danskeres »kød og blod og [...] modersmaal«, såfremt de var i flertal, og derfor skal rådet blot have »en raadgivende stemme«. ⁴²

Bording giver afsluttende udtryk for, at han er

³⁹ Bording 1945, s. 3.

⁴⁰ Bording 1945, s. 9.

⁴¹ Bording 1945, s. 9.

⁴² Bording 1945, s. 7.

overbevist om, at hvis Grundtvig havde levet i dag og været vidne til alt, hvad der er sket i Sønderjylland, vilde »...« have været den første til at kræve Sydslesvig frigjort fra tysk undertrykkelse og lagt ind under dansk højhed for ikke at sige dansk styre, uanset hvad det fortyskede befolkningsflertal maatte ønske, for de har ikke noget at skulle have sagt i den sag. De har ved deres svigten »nægtet sig selv indfødsret« i landet. De har gjort sig selv til gæster i deres fædres land, og maa være glade for at, de alligevel faaer lov til at blive boende, endda med frihed til at være, hvad de vil. Dermed har de faaet alt, hvad der paa nogen maade kan tilkomme dem.⁴³

Bording tager artiklen fra *Danskeren* »som et indlæg fra Grundtvig i disse dages drøftelse«,⁴⁴ dvs. et bidrag til den debat om den danske grænse og Sydslesvig, der føres i 1945 efter det nazistiske Tysklands fald. Bording taler med allusioner til digtet »Folkeligheden« for, at de

fortyskede slesvigere har een ret, som netop deres danske Byrd giver dem, og det er den: at blive stillet overfor dansk folkeliv, i den frihed, som altid er aandens element, saadan at de i denne frihed maa faa øre for modersmaalet og ild for fædrelandet og derigennem vinde deres indfødsret tilbage⁴⁵

Manende skriver Bording, at danskerne ikke har lov til at prisgive de trofaste, fordi flertallet har svigtet. I det kapitel bliver »flertalsretten« en blodig uret.⁴⁶

Når Bording slår fast, at »Her ligger der et kald til Danmark i dag«,⁴⁷ er det underforstået, at der er tale om Guds kald. På samme måde, som slesvigernes frihed først og fremmest er en frihed til at vælge det, Gud har bestemt dem for, nemlig dansk folkeliv, skal danskerne lyde dette kald, og vælger de det fra, svigter de. Hos Bording er lydigheden således fortolkende i forhold til friheden: Sand frihed består i at være lydig i forhold til og dermed opfylde sin bestemmelse. Selv om Bording er på bølgelængde med Hans Rosendal, når han peger på, at Danmarks sag er Guds sag, ligger han langt fra både hans og Jepsen Christensens frihedsforståelse. Hvor friheden for dem er reel, glider Bording fra ta-

43 Bording 1945, s. 11ff.

44 Bording 1945, s. 12.

45 Bording 1945, s. 12.

46 Bording 1945, s. 12.

47 Bording 1945, s. 12.

len om Guds tilbud til at tale om menneskets svigt, hvis det afviser tilbuddet, og friheden overskygges hos ham derfor af pligten og kaldet. Den voldsomme fremhævelse af Guds krav til kongerigets indbyggere og til slesvigerne om at tage deres gudgivne rolle som danskere på sig er, som det vil fremgå, dog på de store linjer i en vis overensstemmelse med Grundtvigs verdensbillede: Det er hans overbevisning, at den Almægtige ønsker et dansk Slesvig og gennem sit forsyn våger over de dansksindede sønderjyder. En lignende overensstemmelse gør sig gældende, når Bording giver udtryk for sympati for Grundtvigs pointering af, at tysksindede ikke skal have indflydelse på Sønderjyllands sag og fremtid. Men det sker, uden at han gør opmærksom på forbindelserne mellem Grundtvigs kritik af flertalsafgørelser og den principielle iscenesættelse af forholdet mellem en enevældig monark og en rådgivende folkeforsamling, der, som det vil fremgå, prægede hans politiske tænkning.

Bording er ikke kun på linje med Grundtvig i henseende til tanken om, at Gud ønsker et dansk Slesvig og gennem forsynet fremmer den danske sag. Han har stærkere end Rosendal, og med fuld støtte i kildematerialet, peget på, at Grundtvig i de artikler fra *Danskeren*, han inddrager, ikke taler for en statsretslig deling af Slesvig. Bordings eget engagement i Sydslesvig giver ham blik for, at Grundtvig forestiller sig, Danmark bevarer magten over hertugdømmet, men kun gør den del af det, der vil være dansk, til en del af kongeriget. Men når Bording svækker Grundtvigs frihedstænkning i så høj grad, at den bliver til, hvad man kunne kalde en lydighedsteologi, og fortolker synspunkter fra treårskrigen ud fra Danmarks og Slesvigs situation efter Tysklands nederlag i 1945, gør han vold på materialet. Hvor de tyske stater og slesvig-holstenismen var en magtfaktor, man i Danmark måtte forholde sig til på Grundtvigs tid, var Tyskland en slagen stormagt i årene umiddelbart efter Anden Verdenskrig. De begrænsninger i tyskeres rettigheder, Grundtvig taler for i 1848, ville efter 1945 blot have fået karakter af et dansk overgreb.

Efter Anden Verdenskrigs afslutning i 1945 II:

William Michelsen

Frede Bordings tekst om Grundtvig og Sønderjylland stod ikke ene i befrielsesåret 1945. Førnævnte William Michelsen udsendte samme år i *Nordisk Tidsskrift* sin artikel med samme titel som Bordings pamflet. I artiklen, der må ses som et stykke forskningsbaseret formidling, bevæger Michelsen sig ind på henholdsvis forholdet mellem nationalitet, humanitet og kristendom og spørgsmålet om selvbestemmelse og

mindretalsret hos Grundtvig og binder disse emneområder sammen.

Når det gælder forholdet mellem menneskeliv og kristentro, slår Michelsen fast, at nationalitetsfølelse og kristendommen for Grundtvig ikke kommer i konflikt med hinanden, og konstaterer, at der for ham ikke er »en modsætning mellem ægte fædrelandskærlighed og kristen universalisme«. ⁴⁸ Michelsen understreger, at Grundtvig mener, kærligheden til det nationale med kristendommens hjælp skal udvide sig til hele menneskeheden.

På det grundlag slår Michelsen fast, at Danmark i Grundtvigs optik har en særlig opgave eller mission inden for menneskeheden, nemlig at lade »de enkelte folk og individer komme til deres ret og få deres frihed, i modsætning til den [...] opfattelse, [...] at alle mennesker er i grunden ens«. ⁴⁹ I overensstemmelse med denne identifikation af et overordnet princip i Grundtvigs tænkning giver han en analyse af den tekst, Bording citerer uden navns nævnelser, nemlig Grundtvigs »Tale i den Slesvigske Hjælpeforening«. Michelsen mener, at Grundtvig her »anser« »Danmarks historiske Krav på Sønderjylland« som »forældet« og taler imod »tvangsherredømme« ⁵⁰ i grænselandet. Michelsen gør det klart, at historien efter hans mening

På to vigtige punkter har [...] bekræftet Grundtvigs syn på det sønderjyske spørgsmål. Han har påvist uholdbarheden af de nationalliberales Ejderpolitik i årene 1850-64 og i stedet givet udkast til en vidtgående mindretalsordning [...] Men desuden har han advaret mod den tanke, at man ved tvang kunde gøre hjemmetyskerne danske. Han forstod, at Sønderjylland var et grænseland, hvor modsætningerne måtte brydes i frihed. ⁵¹

Michelsen følger en række analyser af Grundtvigs syn på forbindelsen mellem nationalitet og sprog og dansk og tysk til sin gennemgang af de konkrete, politiske forslag til en dansk politik i det sønderjyske spørgsmål i *Danskeren*. Han påpeger skarpsindigt, at Grundtvigs forslag om at give den tysktalende slesvigske befolkning ret til at bruge det tyske sprog ligner den »mindretalsordning«, ⁵² som den juridiske professor Christian Paulsen (1798-1854) i Kiel foreslog i sit skrift *Über*

48 William Michelsen: »Grundtvig og Sønderjylland«, *Nordisk Tidskrift*, 1945, s. 104-115 (Michelsen 1945), s. 110.

49 Michelsen 1945, s. 114.

50 Michelsen 1945, s. 106.

51 Michelsen 1945, s. 106.

52 Michelsen 1945, s. 105.

Volkstümlichkeit und Staatsrecht des Herzogthums Schleswig i 1832. Paulsen kæmpede, som hans biograf, den sydslesvigsk fødte historiker Lorenz Rerup (1928-96) siger, både for helstatens opretholdelse og den danske nationalitets bevarelse, men stillede sig i 1848 entydigt på dansk side som en »energisk forfægter af ejderstaten«.⁵³ Michelsen udfolder ikke iagttagelsen af lighederne mellem Paulsen og Grundtvig nærmere, og i forbindelse med emnet for nærværende artikel er det da også vigtigere, at han i spørgsmålet om frihed i sønderjyllandspolitikken og om de slesvigske nationaliteters ret til selvudfoldelse er tæt på Rosendals tolkning i den over 60 år yngre artikel af samme navn som hans.

Michelsen refererer ikke til Rosendals udlægning af Grundtvig som repræsentant for selvbestemmelsesprincippet og talsmand for nationale mindretals ret. Han inddrager heller ikke selvbesindelsesgrundtvigianernes bestræbelser på efter 1945 at legitimere en grænseflytning med Grundtvigs synspunkter, den tolkning af dennes stilling til det slesvigske spørgsmål, som Frede Bording har givet et markant udtryk. Det skyldes, at Michelsen har skrevet sin artikel ud fra en sontring mellem, hvad der siges i folkeligt regi, og hvad der siges i en akademisk sammenhæng. Han opfatter sig selv som repræsentant for det sidste, men idet han, som det fremgår, vurderer Grundtvig i lys af den senere historiske udvikling, bliver hans studie alligevel et indirekte indlæg i den ophedede debat om Sydslesvig i de første år efter 1945. Ved at afvise, at Grundtvig tilsluttede sig ejderdanskhed, og ved at pege på friheden som fortegnet for *Danskerens* forslag til en mindretalspolitik i Slesvig, placerer Michelsen sig i nærheden af tilhængerne af 1920-grænsen og dermed på den fløj, der i efterkrigstiden talte mod en grænseændring. En lignende indirekte stillingtagen kommer til orde i to arbejder, der fremkom, da debatten var ved at klinge ud, det ene i en grundtvigsk folkelig udgivelse og det andet i et akademisk tidsskrift.

Efter Anden Verdenskrigs afslutning i 1949: Axel Riishøj

Juristen Axel Riishøj (1911-71) sluttede sit arbejdsliv som sognepræst, men før det havde han virket inden for sit fag, blandt andet som ministeriel embedsmand.⁵⁴ I alle årene udfoldede han et rigt, grundtvigsk

⁵³ Lorenz, Rerup: »Christian Paulsen« i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, 1979-1984, I-XVI, XI, 1979-84, s. 185-187, s. 187.

⁵⁴ Til Riishøj og hans forfatterskab, se Thomas Aastrup Rømer: »Axel Riishøjs syn på frihed og demokrati samt oversigt over hans samlede produktion«, <http://www.thomasaastruproemer.dk/frihed-vundet-frihed-tabt-axel-riishoejs-syn-paa-frihed-demokrati-hans-samlede-produktion.html> (Rømer) (11-3-2020).

præget forfatterskab i artikelform, og i 1949 skrev han som stiftsfuldmægtig artiklen »Grundtvig og Sønderjylland« i *Vartovbogen*, som Kirkeligt Samfund begyndte at udsende efter Anden Verdenskrig. Der er tale om en grundig og vidende studie, på det ydre plan begrænset til Grundtvigs forfatterskab, men på de indre linjer også et indirekte bidrag til den nationale debat om en mulig grænserevision, der her i 1949 var ved at klinge ud. Inde i artiklen konstaterer Riishøj, at der i lighed med, hvad der er tilfældet i Sydslesvigdebatten i årene efter 1945, i treårskrigen dage var »en 'aktivistisk' fløj og en mere moderat strømning«. Grundtvig, skriver han, »hørte nærmest til de første, regeringen overvejende til de sidste«.⁵⁵ Axel Riishøj gør med rette opmærksom på, at Grundtvigs stillingtagen til det sønderjyske spørgsmål er indlejret i en overordnet behandling af, hvad han karakteriserer som »Danmarks tyskhedsproblem«, set som »et alment dansk-tysk kulturproblem«, ⁵⁶ dvs. den tyske indflydelse på dansk åndsliv. Han karakteriserer *Danskeren* som »Samtidshistorie«⁵⁷ og uddrager, hvad han kalder for Grundtvigs »slesvigske program«⁵⁸ af artiklerne heri. Grundtvig vil, siger Riishøj i lighed med Bording,

hævde Ejdergrænsen, vil ikke overlade landet til tyskerne og taler ikke for nogen statslig deling af Slesvig. Så langt er han enig med de nationalliberale. Men han respekterer alligevel de faktiske forhold, at der er to (evt. tre) nationaliteter i landsdelen og vil ikke øve vold imod nogen af dem.⁵⁹

Riishøj slår fast, at Grundtvig »i og for sig [er] enig« med de nationalliberale i, at »[danskerne] har et ansvar for hele Slesvig, helt ned til Ejderen«.⁶⁰ Han fæstner sig ligesom Rosendal ved, at Grundtvig overvejer, hvorledes danskerne kan hævde deres »gamle Krav paa hele Slesvig« og konstaterer, at der er »en ejendommelig dobbelthed i Grundtvigs syn, svarende til hans skarpe sondring mellem stat og folk«. I overensstemmelse med denne dobbelthed, siger Riishøj, »sondrede« Grundtvig »også mellem Slesvigs statsretslige og dets folkelige stilling«. Det er nu Riishøjs pointe, at Grundtvig på det folkelige plan

⁵⁵ Axel Riishøj: »Grundtvig og Sønderjylland«, *Vartovbogen* 1949, s. 80-111 (Riishøj 1949), s. 95.

⁵⁶ Riishøj 1949, s. 85.

⁵⁷ Riishøj 1949, s. 84.

⁵⁸ Riishøj 1949, s. 88.

⁵⁹ Riishøj 1949, s. 88.

⁶⁰ Riishøj 1949, s. 86.

respekterede »Slesvigs nationale splittelse« og talte for, at hertugdømmet skulle have »halv dansk og halv tysk Bestyrelse, Retspleje, Kirke, Skole og Folkeraad«. ⁶¹ »Grundtvig«, skriver Riishøj, »ville med andre ord respektere *Sønderjyllands stilling som et grænseland*, hvor danske og tyske kappes frit om herredømmet over sjælene«. Derfor skulle hertugdømmet »i sin helhed være, hvad vi i vore dage ville kalde et 'mandat' eller et selvstyrende område, knyttet til den danske krone«. ⁶² Som Michelsen og før ham Jepsen Christensen og Rosendal fremhæver Riishøj Grundtvigs sans for, at slesvigerne skal have frihed til at vælge mellem dansk og tysk, og er derfor på afstand af Bordings lydighedsteologi. Med udgangspunkt i den artikel, Bording støtter sig til, »Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«, skriver Riishøj, at det fremgår heraf, at Grundtvigs

»mandat«-tanke skal være en foreløbig ordning, der efterhånden skal forberede indlemmelsen af det med Danmark »ligeartede« i kongeriget. Heri kan man for så vidt se en slags »selvbestemmelsesret« antydning, men det må dog bemærkes, at der ikke udtales noget udtrykkeligt om, at landsdelen eller dele deraf skal have lejlighed til at stemme sig til Tyskland, det tyske forbund eller Holsten; men valget skal vistnok stå mellem indlemmelse i kongeriget og fortsat selvstyre. ⁶³

Riishøj er her i et vist omfang i overensstemmelse med Bording og repræsenterer således bruddet frem for kontinuiteten i fortolkningen af Grundtvigs syn på det sønderjyske spørgsmål. Der går for ham at se ikke en lige linje fra Grundtvig til H.P. Hanssen Nørremøllers selvbestemmelsesprincip, men det betyder på den anden side heller ikke, at han tilslutter sig Bording, når denne peger på »byrd og blod« i Sydslesvigspørgsmålet. Andetsteds siger Riishøj i en fortolkning af digtet »Folkeligheden«, uden at nævne Bording ved navn, at »Hele den moderne strid mellem »sindelagsprincip« og afstammingsprincip«, var Grundtvig »ganske ukendt«. Stroferne om henholdsvis byrd og blod og engagementet i fædrelandets liv er, slår Riishøj fast, »ikke specielt skrevet med henblik på grænsespørgsmålet. De handler om den levende danskhed og den døde danskhed«. ⁶⁴ Det er Axel Riishøjs opfattelse, at

61 Riishøj 1949, s. 89.

62 Riishøj 1949, s. 90.

63 Riishøj 1949, s. 92f.

64 Riishøj 1949, s. 94.

Grundtvig først sent, dvs. efter 1864, »kapitulerer overfor den moderne selvbestemmelsestanke«, og at han formodentlig kun gør det, fordi han ikke ser nogen »anden udvej«. ⁶⁵ Riishøj gør rede for, at Grundtvig da taler for selvbestemmelsesprincippet på grundlag af den fredsaftale, der afsluttede den preussisk-østrigske krig i 1866. I traktaten havde østrikerne efter pres fra den franske kejser Napoleon d. 3. (1808-73) som skildret af den danske historiker Claus Bjørn (1944-2005) fået indsat »§ 5, der åbnede mulighed for, at Nordslesvigs befolkning ved folkeafstemning kunne beslutte sit fremtidige nationale tilhørsforhold«. ⁶⁶ Grundtvigs accept af selvbestemmelsestanken er for Riishøj udtryk for en realpolitisk vurdering af, at § 5 synes at være eneste mulighed efter 1864.

Som det fremgår, er Riishøjs artikel præget af hans sobre bevidsthed om, at Grundtvig ikke er hans samtidige, og at *Danskerens* artikler afspejler en anden historisk virkelighed end den, der var Danmarks i de første år efter Anden Verdenskrigs afslutning. Alligevel kan man som læser ikke frigøre sig fra den tanke, at hans brug af det moderne begreb »mandat« afspejler hans egne ønsker for Sydslesvig efter 1945. Året før hans artikel gik i trykken, var staten Israel blevet proklameret i det britiske mandat Palæstina, og måske udtrykker Riishøj med sin artikel et forsigtigt ønske om, at noget lignende var blevet virkelighed i Sydslesvig, dvs. at det Sydslesvig, der virkelig ville være dansk, efter en overgangs-, forberedelses- og prøveperiode også var blevet det i årene efter 1945. ⁶⁷ I så fald er Riishøjs artikel ikke blot i henseende til Grundtvigtolkningen, men også i henseende til Sydslesvigspørgsmålet et delvist brud i forhold til Hanssen Nørremølles linje – men formodentlig ikke sådan, at han var modstander af at overlade den endelige afgørelse til sydslesvigerne selv: Efter Anden Verdenskrig forholdt de fleste sig positivt til selvbestemmelsesprincippet.

⁶⁵ Riishøj 1949, s. 108.

⁶⁶ Claus Bjørn: »Pragerfreden« i *Den Store Danske Encyklopædi*, I-XI, supp. 1-2, København 1994-2006, XV, s. 436.

⁶⁷ Tolkningen støttes af, at Riishøj i *Menighedsbladet*, udgivet af Kirkeligt Samfund i 1945 skriver en højstemt lovsang til den vågnende danskhed syd for grænsen, (Axel Riishøj: »Det skjulte Sydslesvig«, *Menighedsbladet*, 27. Aarg., nr. 51-52, 23. December 1945, (Riishøj 1945), s. 407-409. I artiklen er Riishøj tæt på Bordings standpunkt, når han slår fast, at det danske »krav paa Sydslesvig« ikke skal være »selve det nationale Omslag«, men »Troen paa, at Landet og Folket er dansk, og at [...] [danskerne] har Pligt til at give dem deres danske Menneskelighed tilbage«, Riishøj 1945 s. 408. Under besættelsen skrev Riishøj om Sønderjylland i partiet Dansk Samlings *Det tredje Standpunkt* (Rømer).

Efter Anden Verdenskrigs afslutning i 1950: Troels Fink

Historikeren, dr. phil. Troels Fink (1912-99) havde en sønderjysk, grundtvigsk baggrund.⁶⁸ Måske er det derfor, hans artikel »Grundtvig og Sønderjylland« fra *Jyske Samlinger* i 1950 er præget af en kritisk, distancerende indgang til det vedtagne billede af Grundtvigs forhold til de dansksindedes sag. Tilsyneladende gælder det for Fink om at vise, at han kan forholde sig videnskabeligt til familietraditionen, samtidig med at han ved at trænge igennem de hidtidige fortolkninger når frem til at gøre rede for, hvad Grundtvig mente og sagde i forbindelse med det sønderjyske spørgsmål. Ved at bryde igennem de vedtagne udlægninger af Grundtvigs syn på Sønderjylland får Fink skabt afstand mellem Grundtvig og Sydslesvig-diskussionen efter 1945, og hans artikel bliver dermed et memento til de stridende om selv at tage stilling frem for at legitimere sig med fortiden.

Fink indleder med at slå fast, at »Ingen enkeltmand i dansk åndsliv har haft større betydning for det danske Sønderjylland end Grundtvig«,⁶⁹ men skildrer derefter, hvorledes denne først relativt sent engagerer sig i den sønderjyske sag, og at det indtil da er andre, først og fremmest filologen og højskolemanden, cand. theol. Christian Flor (1792-1875), der bruger hans tanker i den sammenhæng. Fink gør rede for, hvordan Grundtvigs interesse for Slesvig intensiveredes, da »det sønderjyske spørgsmål« i 1848 blev aktuelt. Han konstaterer, at Grundtvigs »syn [...] under indtryk af begivenhederne [i treårskrigen skiftede] ikke så lidt«, og at han hverken »var klar eller konsekvent«.⁷⁰ Det er imidlertid Finks opfattelse, at Grundtvigs syn er bestemt af et billede af de særlige forhold i Slesvig, der forbliver relativt konstant. »På den ene side«, siger Fink,

holdt han med bestemthed på, at Danmarks Grænse gik til Ejderen. På den anden side var han en voldsom modstander af de nationalliberales bestræbelser på at indlemme Slesvig i Kongeriget og viste i det hele et skarpt blik for de vanskeligheder, som det tyske element i Sydslesvig kunne skabe for det unge folkestyre.⁷¹

⁶⁸ Til Troels Finks baggrund, se H.P. Clausen: »Troels Fink« i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, 1979-1984, I-XVI, IV, s. 403-405.

⁶⁹ Fink 1950, s. 59.

⁷⁰ Fink 1950, s. 64.

⁷¹ Fink 1950, s. 64f.

Hertil kommer, at Grundtvig for Fink at se holdt fast i »visse linjer«. ⁷² Disse linjer gør Fink rede for gennem en syntetiserende trepunktsopstilling:

1) at Danmarks grænse skulle gå ved Ejderen, 2) at Sønderjylland ikke måtte indlemmes i Danmark således, at det tyske mindretal i Sydslesvig kunne få politiske rettigheder og 3) at kirke- og skoleforhold skulle ordnes efter de samme frisindede linier, som han ønskede fulgt i kongeriget. ⁷³

Finks midterste punkt bringer ham tæt på Bording og er muligvis blevet til under indtryk af dennes pjece. Men Fink giver i modsætning til Bording intet kildemæssigt belæg for sin tolkning, og støtter han sig som Bording til »Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland«, er hans gengivelse misvisende. Grundtvig er i »Holsteen med Neldebladet« og »Hvad skal vi gjøre med Slesvig?« fra *Danskeren* i 1850 afvisende over for at lade de tysksindede slesvigere få medindflydelse, når det gælder landsdelens fremtid. Men i nævnte artikel fra 1848 ønsker han, som det vil fremgå, heller ikke at give de dansksindede besluttende myndighed i et fremtidigt slesvigsk parlament. Og er først den danske del af Slesvig blevet en del af kongeriget, forestiller han sig, af et folkeråd i det tilbageblevne Slesvig kan få samme stilling som folkerådet under den danske konge. Derimod har Fink ret, når det gælder Grundtvigs stillingtagen til spørgsmålet om en øjeblikkelig indlemmelse af hele Slesvig i kongeriget: Dette afviser han allerede i 1848 blandt andet med det argument, at det ville gøre de tysksindede slesvigere til borgere i Danmark med indflydelse på rigets politik.

I spørgsmålet om, hvorvidt Grundtvig gik ind for Slesvigs deling, er Fink på linje med Bording og i et vist omfang også med Riishøj. I afvisning af blandt andre Holger Begtrup fremfører Fink det synspunkt, at Grundtvig »som en selvfølge [gik] ud fra, at Danmark skulle beholde hele Sønderjylland«, ⁷⁴ og at han »indtil 1864 [var] en modstander af Sønderjyllands deling«. Det er ganske vist Finks opfattelse, at Grundtvig har »fremsat alle de betragtninger, der kunne føre til« delingstanken, men at man »Først efter 1864 møder [...] Grundtvig blandt tilhængerne af den rene nationale løsning«. Fink gør rede for,

⁷² Fink 1950, s. 64.

⁷³ Fink 1950, s. 65.

⁷⁴ Fink 1950, s. 67.

at tilhængere af at opfatte Grundtvig som delingsdansk har henholdt sig til den førømtalte tale i den slesvigske hjælpeforening i 1848, men at Grundtvigs anliggende her er »ligeberettigelse mellem dansk og tysk« og »ikke Slesvigs statsretslige stilling«. ⁷⁵ Fink gør rede for, at Grundtvig efter hans mening »i årenes løb mere og mere [nærmede sig] Ejdertanken uden dog nogensinde at opgive sin modstand mod en politisk indlemmelse af Sønderjylland i kongeriget«. ⁷⁶ Fink vurderer her, trods sin afvisning af en tolkning af Grundtvig som ejderdansk i egentlig forstand, temmelig anderledes end William Michelsen. Som Michelsen såvel som Rosendal, Jepsen Christensen og Riishøj peger han dog på Grundtvigs sans for, at mindretallene på undervisningens og troslivets område skulle stilles frit, dvs. at han talte mod »national tvang i kirke og skole«. ⁷⁷

Undersøgelser af dansk national identitet og dansk nationalisme efter 1992:

Flemming Lundgreen-Nielsen og Jes Fabricius Møller

Frem til 1990'erne berøres Grundtvigs stillingtagen til det sønderjyske spørgsmål i større og mindre arbejder, der først og fremmest afspejler den position som en central skikkelse i dansk kultur, han tildeltes i mellemkrigstiden og årene efter Anden Verdenskrig. ⁷⁸ Men i 1980'erne var den europæiske nationalismes fremkomst og udvikling i det 18. og 19. århundrede genstand for voldsom opmærksomhed i forskningen. Samtidig oplevede man en række etnisk betingede konflikter efter kommunismens sammenbrud i Østeuropa og på Balkan, og fra 1990'ernes begyndelse prægedes den danske offentlighed af en stærk interesse for og i vidt omfang en kritisk holdning til den nationale arv, betinget af globaliseringen, den europæiske union, indvandringen og den betyd-

⁷⁵ Fink 1950, s. 65.

⁷⁶ Fink 1950, s. 66.

⁷⁷ Fink 1950, s. 69.

⁷⁸ Anders Pontoppidan Thyssen (1921-2004) skildrer i en jubilæumsudgivelse i forbindelse med Grundtvigs 200-årsdag kort hans udvikling fra at være fortalere for »en eller anden form for deling« til at tale for »Danmarks ret til hele Slesvig« og endelig efter 1864 at argumentere for »den nationale selvbestemmelsesret« (Anders Pontoppidan Thyssen: »Grundtvigs tanker om kirke og folk 1848-72«, *Grundtvig og grundtvigianismen i nyt lys. Hovedtanker og udviklingslinier fra de senere års Grundtvig-forskning*, red. Christian Thodberg og Anders Pontoppidan Thyssen, Århus 1983, s. 335-359. s. 339). Provst Hans Thysen (1924-2001) skriver i jubilæumsåret artiklen »Grundtvig og Sønderjylland« i *Haderslev Stiftsbog* 1983, s. 18-33, der bredt skildrer Grundtvigs indflydelse i Slesvig.

ning, nationaliteten fik efter murens fald. I den situation gennemførtes en større kollektiv undersøgelse af dansk national selvforståelse i det førømtalte firebindsværk *Dansk Identitetshistorie*. I dette værk giver litteraturhistorikeren, dr. phil. Flemming Lundgreen-Nielsen (1937-) i et stort kapitel om Grundtvig og danskhed en redegørelse for udtalelserne i *Danskeren* om Danmarks grænse under treårskrigen. Lundgreen-Nielsen angiver i litteraturlisten, at han har læst Rosendal, Michelsen og Fink, og hans undersøgelse er båret af hans tilslutning til sidstnævntes opfattelse af, at Grundtvig gennem treårskrigen nærmer sig det Ejderdanske standpunkt. Han refererer den ovenfor behandlede tale i den Slesvigske Hjelpeforening og skriver, at Grundtvig d. 13. december 1848 »afviser [...] en indlemmelse af hele Slesvig, som på livsfarlig vis vil styrke tyskeriet i kongeriget«. ⁷⁹ Lundgreen-Nielsen pointerer samtidig, at Grundtvig heller ikke foreslår »en deling af landet«. »Den vellykkede krigsførelse«, skriver Lundgreen-Nielsen, »får ham dog i 1849 til at blive mere og mere ejderdansk«. Han tilføjer en udredning af, at Grundtvig foreslår en »fordanskning af det erobrede Sydslesvig, men på dansk facon, kærligt, uden tvang og med respekt for folkesprogene plattysk og frisisk«. I forlængelse heraf slår han fast, at »Grundtvig [...] i sidste krigsår (og frem til 1864!) [forbliver] ejderdansk og ejdernordisk: Slesvig bør fastholdes«. Her, siger Lundgreen-Nielsen, går for Grundtvig grænsen for »det nordiske menneskeliv«: ⁸⁰ Sønderjylland er dansk til Ejderen.

En noget anderledes vurdering møder man hos historikeren, fra 2019 dr. phil. Jes Fabricius Møller (1966-) i et arbejde fra 2015 og to artikler fra 2018. I den første tekst gør Fabricius Møller rede for, at Grundtvig kun var »betinget ejderdansk«, ⁸¹ og i det andet siger han, at »Grundtvig ... ikke kan [regnes] som nationalliberal«, »fordi han ikke gik ind for en ejdergrænse«. ⁸² I det tredje arbejde giver han en principiel vurdering af Grundtvigs syn på det sønderjyske spørgsmål i lys af moderne nationalismeforskning. »Først efter 1864 blev Grundtvig

79 Flemming Lundgreen-Nielsen: »Grundtvig og danskhed«, *Dansk Identitetshistorie*, I-IV, red. Ole Feldbæk. Folkets Danmark 1848-1940, III, s. 9-187. (Lundgreen-Nielsen 1992) s. 107f.

80 Lundgreen-Nielsen 1992, s. 108.

81 Jes Fabricius Møller: »Grundtvigs betydning for samfundet«, *Grundtvig-Studier* 2015, s. 103-130, s. 117.

82 Jes Fabricius Møller: »'Tysk er Edder og Forgift'. Forholdet mellem dansk og tysk i det lange 19. århundrede«, *Venskab og fjendskab. Danmark og Tyskland i det 19. og 20. århundrede*, red. Rasmus Mariager og Niklas Olsen, København 2018, s. 55-74. (Fabricius Møller 2018b), s. 69.

nationalist i [den tjekkisk fødte, engelsk-jødiske nationalismeforsker Ernest] Gellners [(1925-95)] forstand«, skriver Fabricius Møller,

idet han da sluttede sig til ideen om, at nordslesvigerne ved en folkeafstemning skulle kunne slutte sig til Danmark, for »naar vi kun har, hvad der med god Villie [altså frivilligt] vil være dansk, da har vi Alt, hvad der er virkelig dansk, og da er vi, indvortes seet, ikke blevet svækkede ved, hvad vi har mistet.⁸³

Fabricius Møller, der, som det vil fremgå nedenfor, citerer en tale holdt af Grundtvig ved et folkemøde i det fri i 1871, er her ligesom Riishøj bevidst om, at Grundtvig i sine sidste år forholdt sig til situationen efter 1864. Det er hans opfattelse, at Grundtvig, selv om han ikke var ejderdansk, frem til 1860'ernes midte heller ikke var tilhænger af en deling af Slesvig på sindelagets og selvbestemmelsesrettens grund. Riishøj og Fabricius Møller har en god sag, når de påpeger, at Grundtvig på dette tidspunkt ytrede sig anderledes end i 1850 og i 1851. Men de gør ikke rede for, at Grundtvig selv – i rollen som sin egen fortolker – her sent i livet fastholdt, at hans standpunkt i det sønderjyske spørgsmål var præget af konsistens. En nærmere redegørelse for de udtalelser om sagen, Grundtvig fremsatte efter 1864, hvor delingstanken naturligt nok fik vind i sejlene både hos dansksindede sønderjyder og i kongeriget, forudsætter et strejftog ind i hans tidligere standpunkter i treårskrigen dage og tiden derefter, hvor delingstanken naturligt nok fik vind i sejlene både hos dansksindede sønderjyder og i kongeriget.

På randen af krig i 1848:

Grundtvigs tale i den Slesvigske Hjælpeforening

Som det er fremgået, er de her præsenterede fortolkninger af Grundtvigs holdning til det sønderjyske spørgsmål alle afhængige af de kontekster, hvori de i et forløb på lidt over hundrede år er blevet til: tiden mellem 1864 og 1920, tiden mellem 1920 og 1945, efterkrigsårene fra 1945 og frem til omkring 1950, nationalismeforskningens og nationalismekritikkens udvikling i Danmark fra 1992 og frem til nu. Men samtidig med denne tidsbundethed – og i vidt omfang betinget af det udgangspunkt, den giver dem – har fortolkerne alle hver på sin måde fat i sider af Grundtvigs syn på sagen. I den sammenhæng står Frede Bordings og Axel Riishøjs undersøgelser på en skillevej, idet de er udtryk for et brud i forhold til de hidtidige udlægninger. Et dyk ned i det

⁸³ Fabricius Møller 2018b, s.116.

grundtvigske forfatterskab afslører, at Bording med sine iagttagelser umuliggør en unuanceret videreførelse af den gamle selvbestemmelses- og sindelagstolkning af Grundtvigs holdninger i den slesvigske sag. Men Riishøjs analyser viser, at Hans Rosendals og Hans Jepsen Christensens udlægninger alligevel er i større overensstemmelse med Grundtvig, når det gælder frihedstanker, end det er tilfældet hos Bording. Og endelig vidner kildemateriale, som ingen af de her behandlede fortolkere inddrager, om, at Grundtvig ikke først, som Axel Riishøj og Jes Fabricius Møller hævder, arbejdede med tanken om en deling efter sindelag efter krigen i 1864 og Pragerfreden i 1866, men allerede drøftede den som en seriøs fremtidig mulighed i *Danskeren* i 1850.

Før Grundtvig nåede dertil, søsatte han forskellige forslag til ordning af Slesvigs forhold, der alle implicerede dansk overhøjhed – en logisk konsekvens af, at den danske konge her var hertug og dermed landsherre. Bording har derfor ret, når han kritiserer, at Grundtvig uden videre fortolkes ud fra den måde, genforeningen gennemførtes i 1920. I det lange stræk arbejdede Grundtvig ikke med en egentlig deling af Slesvig, altså en grænse, hvor nord og syd gik hver sin vej i statsretslig henseende, men forestillede sig, Danmark beholdt magten over Slesvig. Alligevel gør Grundtvig mere ud af selvbestemmelsesretten, end Bording vil være ved. Kilder fra 1848 vidner om, at Grundtvig i den førnævnte tale, holdt i den slesvigske hjælpeforening den »14. marts«⁸⁴ fremsatte synspunkter, som man opfattede som en tilslutning til det princip om at spørge slesvigerne, hvad de ville, som den dansk-jødiske forfatter Meïr Aron Goldschmidt (1819-87) talte for på det nationalliberale Casinomøde d. 11. marts.⁸⁵ Den trykte udgave af talen,

84 Johansen II 1950, s. 329.

85 At Grundtvigs tale er blevet opfattet som et indlæg i forlængelse af Goldschmidts standpunkt, vidner et brev af pastor J.W. Marckmann (1804-61) til den sønderjyske danskhedsforkæmper Laurids Skau (1817-64) af 18/3 1848 om. Efter at have omtalt Goldschmidts indlæg på Casinomødet og redaktøren af *Kjøbenhavnsposten*, J.P. Grüne (1805-78), der gav udtryk for, at Slesvig led »Uret« ved »Tvang«, skriver Marckmann: »Selv Grundtvig sagde i Tirsdags ogsaa noget Lignende, men dog mindre stærkt«; Hans Valdemar Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. C.F. Allen – H.N. Clausen – Orla Lehmann – J.W. Marckmann – Carl Ploug*, udg. v. H.V. Gregersen, København 1966 (Gregersen 1966), s. 451. Marckmann har i et foregående brev af 16/3 fortalt om anledningen: »I Tirsdags havde den slesv[igske] Forening et Møde [...] i den store Sal i Casino, hvor der var 1600 M[enne]sker. [Teologiprofessoren H.N.] Clausen [1793-1877], [førnævnte Christian] Flor, Grundtvig og [kunsthistorikeren N.L.] Høyen [1798-1870] talte – især den første og sidste fortrinligt« (Gregersen 1966, s. 448). Også Goldschmidt selv opfattede Grundtvigs udtalelse som en støtte til sit synspunkt og skrev i sit tidsskrift

Grundtvig bragte i sit tidsskrift *Danskeren* d. »26/4« 1848 bekræfter, at han her refereres korrekt.⁸⁶ Grundtvig kontrasterer i talen tyskernes, slesvigholstenernes og danskernes »fromme Ønsker« med virkeligheden. De tyske drømmer, siger han, om at flytte deres grænse til »Øresund« eller længere. Men det er både urealistisk og i konflikt med de folkelige vilkår, statsdannelserne efter hans mening må rette sig efter, og som for ham indgår i, hvad han i overensstemmelse med tanker, der i det 18. århundrede udkrystalliserede sig i den franske menneskerettighedserklæring og den amerikanske uafhængighedserklæring, betegner »Menneskelivets *utabelige Rettigheder*«.⁸⁷ Imidlertid er de danskes »fromme Ønsker om hele *Slesvig-Holsteens* eller i det mindste *Slesvigs* Indlemmelse i Kongeriget Danmark« lige så urealistiske. Det er klart, at Sønderjylland engang har været en del af dette kongerige, men det er, siger han, »en haardnakket Kiendsgerning«, at det her i 1848 kun går til »Grændsen af Hertugdømmet Slesvig«. Ved siden af dette statslige vilkår har man selvfølgelig den folkelige virkelighed, men også den står i modsætning til de ejderdantes ønsketænkning: Det »danske Land«, siger Grundtvig med en allusion til købmanden og politikeren Peter Hiort Lorenzen (1791-1845), der talte dansk i den slesvig-holstenske stænderforsamling i 1842, »gaaer i det allerhøieste kun saa vidt, som man *taler Dansk*, og i grunden ikke længer end man vil *blive* ved at tale *Dansk*, altsaa til ensteds, man veed ikke hvor, midt inde i Hertugdømmet *Slesvig*«.⁸⁸ Danskerne skal, slår han fast, overveje, hvorledes de i den situation tager deres »gamle Krav paa hele *Slesvig*«⁸⁹ op, og hvis de her ikke forholder sig til, »hvad *Slesvig selv* siger dertil«,⁹⁰ gør de slesvigerne uret og skader deres egen sag. I sin argumentation mod en sådan tvangshandling inddrager Grundtvig jura og retsfilosofi. Ejendomsret til bohavet kan forældes, og det samme gælder, siger han, inden for den menneskelige verden. Påberåber man sig »en forældet Ret til *levende Mennesker*, der aldrig kan hævdes med Magt,

Nord og Syd: »Gamle Grundtvig som dog er en dansk Mand, har erklæret sig imod det ultradanske Parti og vil, at man skal have Slesvigs Minde til det, Partiet beslutter om Slesvigs Skjæbne«; se M.A. Goldschmidt: »Dagbog for 16/3 1848«, *Nord og Syd. Et Maanedsskrift*, Andet Bind, Andet Quartal 1848, s. 111.

86 Grundtvig skriver, at »Som en Tale *lyder* kan den jo aldrig føres til Bogs«, men han mener dog, »Pennen har gjort sit Bedste for at følge Munden« (Grundtvig 1848a, s. 85).

87 Grundtvig 1848a, s. 88.

88 Grundtvig 1848a, s. 89.

89 Grundtvig 1848a, s. 90.

90 Grundtvig 1848a, s. 91.

uden at behandle dem som bortløbne Slaver«, gør man slesvigerne uret, og man skader den danske folkelighed ved at »pine endeel baade *Tysk* og *Utydsk* ind i sig«. Grundtvig tager her et aktuelt eksempel i brug: En dansk annektering af Slesvig vil have de samme uheldige virkninger som i Storbritannien, hvor englænderne til skade for sig selv har pint »Irsk«⁹¹ ind i riget.

Grundtvigs videreførelse af det 18. århundredes rettighedstænkning og hans kritik af den uværdige behandling af mennesker, som finder sted, når man berøver dem deres frie valg, står i kontrast til den lydhedsteologi, man møder hos Frede Bording i hans pjece om Grundtvig og Sønderjylland. Men når det gælder spørgsmålet om, hvorvidt Grundtvig gik ind for en deling af Slesvig, der implicerede, at den del, der ikke var dansk, blev stillet under tysk herredømme, kan Bording støtte sig til senere ytringer i sagen, der taler deres klare sprog.

I krigens første måneder 1848:

Grundtvig om Slesvigs fremtid

I begyndelsen af juni 1848 drøfter Grundtvig i førnævnte artikel »Kongeriget Danmark og Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland« Slesvigs fremtidige skæbne og tager i den sammenhæng markant afstand fra at udrydde eller »fordanske« det »Udanske i Slesvig«.⁹² En sådan politik ville paradoksalt nok være tysk, siger Grundtvig, fordi det er tyskernes natur at ville ensrette og beherske alt og alle i overensstemmelse med det »Grændseløse«,⁹³ som kendetegner deres mentalitet. Derfor tager han endnu en gang afstand fra at »indlemme *hele* Hertugdømmet i Kongeriget, eller under noget som helst Navn eller Paastand smække det dertil«,⁹⁴ dvs. fra, hvad han opfatter som et statsligt overgreb på den slesvigske befolkning. I stedet opstiller han to muligheder, enten »at give det *Hele* en ligedan Stilling til Kongeriget«, eller »at *dele* det saa *Danskerne* fik det i alle Maader ligesom [...] [kongerigets indbyggere], og Tyskerne saa godt, som de, under Dansk Høihed, kan have det«.⁹⁵ Det sidste fraråder Grundtvig, blandt andet fordi han tvivler på de slesvigske danskeres accept af en sådan deling, og derfor står kun den første mulighed tilbage, nemlig at gennemføre en ordning, der giver alle i Slesvig lige vilkår uanset nationalitet, dvs. frihed i kirke- og

91 Grundtvig 1848a, s. 93.

92 Grundtvig 1848b, s. 182.

93 Grundtvig 1848b, s. 181.

94 Grundtvig 1848b, s. 182.

95 Grundtvig 1848b, s. 183.

skoleforhold, men ikke i forbindelse med sager, der muliggør en fare for Danmarks sikkerhed. Det er imidlertid ikke Grundtvigs mening, at denne ordning skal være permanent. Forholdene i Slesvig skulle, siger han, under en sådan organisering af hertugdømmets indre forhold »indrettes saa viselig« ud fra de vilkår, der her er gældende, »at *Indlemmelsen* i Kongeriget af alt det *Ligeartede* ingenlunde forebyggedes, men forberedtes«. ⁹⁶ Grundtvig opererer her med en fremtidig deling, når de dansksindede sønderjyder efter en årrækkes forberedelser er parate til det – men som det vil blive klart og som påpeget af Bording, uden at den del af Slesvig, der ikke sluttes til kongeriget, forsvinder ud af den danske konges hænder, al den stund han jo også efter en deling er hertug i et nu tysk eller rettere, tysk og frisisk Slesvig.

Grundtvigs forslag til overgangsordningen indebærer for det første, at der gennemføres en reform af administrations- og undervisningssproget i Slesvig, så det følger landsdelens tungemål, dansk, plat-tysk og frisisk. Denne ordning, der er udgangspunktet for, at Jepsen Christensen, med støtte i Rosendal, trækker en linje fra Grundtvig til den danske politik over for den tyske minoritet efter 1920, skal dog gennemføres sådan, at præster både hos »Friser og Angelboer« tager »Høitysk« ⁹⁷ i brug hver anden søndag, fordi deres tilhørere er vant til dette sprog i troslivet. Grundtvigs kamp for kirkelig frihed implicerer sans for følelseslivets betydning, ikke mindst i religiøse spørgsmål, hvor der tales til hjertet.

For det andet foreslår Grundtvig, at der oprettes et slesvigsk »Folkeraad«, ⁹⁸ men uden besluttende myndighed, for ellers vil tyskerne, hvis de opnår »de *fleste* Stemmer«, kunne undertrykke de danske. Som det er fremgået, benytter Frede Bording denne udtalelse til at argumentere for en lignende fratagelse af tysksindede sydslesvigere politisk indflydelse i tilfælde af den grænseflytning, mange ønskede efter 1945. Det er Bordings opfattelse, at Grundtvig arbejder for, at de tysksindede slesvigere holdes ude i forhold til afgørelser, der angår hertugdømmets forhold til kongeriget, og Troels Fink har, som det er blevet klart, et lignende synspunkt fem år senere. Bording og Fink overser imidlertid to forhold. For det første, at Grundtvig her tænker i overensstemmelse med sin tilslutning til, hvad man har kaldt den opinionsstyrede enevælde, dvs. det ideal, at en forsamling er givet den opgave at rådgive den enevældige konge, som så på sin side er forpligtet til at lytte til

⁹⁶ Grundtvig 1848b, s. 184.

⁹⁷ Grundtvig 1848b, s. 186.

⁹⁸ Grundtvig 1848b, s. 188.

den.⁹⁹ Grundtvig taler gennem en forsigtig kritik af de nationalliberale københavneres ønske om et parlament med besluttende myndighed i artiklen for, at også det folkeråd, der etableres i kongeriget, skal overlade »Afgjørelsen«¹⁰⁰ til kongen. For det andet forestiller han sig, at når den foreløbige ordning hører op, skal folkerådet i det nu tysk-frisiske Slesvig ligestilles med folkerådet i kongeriget.

*saafremt og saasnart som to Trediedele af de Slesvigske Danskeres valgte Talsmænd stemmede derfor, skulde hele det Danske Slesvig indlemmes i Kongeriget, og da skulde det Slesvigske Folkeraad, i Henseende til alt hvad der ikke angik Kongeriget, faae de samme Rettigheder som det Danske.*¹⁰¹

Grundtvig arbejder altså med en deling af Slesvig, men uden at danskerne slipper magten over den del heraf, der forbliver hertugdømme. De to tredjedeles flertal, tænker han sig, bliver til som et resultat af den frisættelse af danskheden, som han forventer, overgangsperioden afstedkommer. Fremme i *Danskerens* første årgang taler Grundtvig i artiklen »Den Danske Rigsdag. 2«, som påpeget af Flemming Lundgreen-Nielsen, fortsat imod »Slesvigs Indlemmelse i Kongeriget«.¹⁰² Sker det, vil »de Slesvigske Tydskere og deres Sprog« få »lige Rettigheder med [...] [danskerne] og deres Modersmaal«,¹⁰³ og det ville betyde det danske riges og det danske sprogs død – et argument, der støtter Troels Finks synspunkt, at Grundtvig stedse ønsker at holde de tysksindede slesvigere ude fra indflydelse på danske anliggender, herunder spørgsmålet om, hvilken fremtid den dansksindede del af Slesvig skal have.

På vej ud af krigen i 1850-51: Grundtvig om det slesvigske spørgsmål i *Danskerens* sidste årgange

Det fremgår af ovenstående analyse, at Grundtvig allerede i 1848 opererer med ideen om at dele Slesvig på grundlag af slesvigernes ønsker, så den dansksindede del indlemmes i kongeriget. Også i *Danskerens*

99 Om Grundtvig og den opinionsstyrede enevælde se Tine Damsholt: »'Jeg er en gammel Royalist, det ved De nok'. Elementer i Grundtvigs politiske tænkning«, *Grundtvig-Studier* 1995, s. 140-159.

100 Grundtvig 1848b, s.189.

101 Grundtvig 1848b, s. 190.

102 N.F.S. Grundtvig: »Den Danske Rigsdag. 2«, *Danskeren* I-IV, I, nr. 11, d. 13. December 1848, 609-622 (Grundtvig 1848d), s. 613.

103 Grundtvig 1848d, s. 615.

næstsidste årgang drøfter han en sådan løsning, og her synes han at forestille sig, den tysk-frisiske del af hertugdømmet i fremtiden kan blive knyttet til Holsten. I artiklen »Holsteen med Neldebladet« fra *Danskerens* tredje årgang 1850, bragt i nr. 27 d. »13. Juli«, ¹⁰⁴ hvor Grundtvig udlægger det holstenske våben som en brændenælde med usynlig og farlig gift, taler han ganske vist mod i den aktuelle situation at »dele Slesvig«. Det er hans opfattelse, at »saalænge Holsteen trodsig gjør Krav paa *hele Slesvig*« ¹⁰⁵ er en afståelse af det halve farligt spil. De tysksindede slesvig-holstenere vil nemlig på baggrund af dette krav hævde, de ikke havde fået deres fulde ret, og de vil derfor blot vente på en lejlighed til at bemægtige sig det hele. Imidlertid forestiller Grundtvig sig en fremtidig situation, hvor en deling kan lade sig gøre, nemlig, hvis

Holsteen [...] [ville] være saa dybt ydmyget, at det havde opgivet alt Haab om at kunne aftvinge os eller tiltrodse sig det mindste, [...] [for i så fald kunne man med fornuften i behold tale] om, at *Danmark* for Freds Skyld, til mindeligt Forlig [...] maatte afstaae en Deel af Slesvigs Jordbund, hvis Beboere dog ventelig aldrig mere blive Danmark hengivne [...]. ¹⁰⁶

Forudsætningen for en deling er altså, at Holsten er banket militærisk ned – en situation ikke ulig den, der var Tysklands efter afslutningen på Anden Verdenskrig, hvor fremmede styrker stod som besættelsesmagt i hele landet. Men en anden forudsætning er lige så vigtig, nemlig at Danmark inden delingen er kommet i besiddelse af hele Slesvig, så slesvig-holstenerne ikke i delingssituationen kan tilrane sig, hvad der er dansk og vil være dansk. Men »kommer det først dertil«, siger Grundtvig,

at vi føler os i fuld og fast Besiddelse af hele Slesvig, uden at Holstenerne kan gjøre os det stridigt, da har det vist ingen Nød, at enten *Forsonligheden* eller *Ædelmodigheden* skulde gaae saa vidt, at vi deelde halvt med Holstenerne. ¹⁰⁷

104 N.F.S. Grundtvig: »Holsteen med Neldebladet«, *Danskeren* I-IV, III, nr. 27, d. 13. juli 1850, 420-432 (Grundtvig 1850a), s. 417.

105 Grundtvig 1850a, s. 426.

106 Grundtvig 1850a, s. 426.

107 Grundtvig 1850a, s. 427.

Grundtvig gør videre rede for, at han i den situation ville fæste lid til holstenerne, al den stund det er et grundvilkår i livet, at man må tro på sine medmennesker, indtil det modsatte er bevist.

Den samme tankegang møder man senere i denne tredje årgang af *Danskeren*. Under indtryk af slesvig-holstenernes oprør og treårskrigen taler Grundtvig i artiklen »Hvad skal vi gøre med Slesvig?« for, at danskerne »først« skal »tage Slesvig og saa tale om, hvad [...] de skal gøre med det«. ¹⁰⁸ Først når krigen er afsluttet, og Danmark har opnået herredømme over hele hertugdømmet, kan det afgøres, siger Grundtvig her, »hvormeget« af Slesvig, der som »Sønder-Jylland« ¹⁰⁹ skal indlemmes i kongeriget. Indtil da tilhører hele Slesvig den danske konge som et »hjemfaldent Lehn«, ¹¹⁰ dvs. land, som den kongelige lensherre har lagt under sin myndighed efter dets oprør.

Nu er det så spørgsmålet, om Grundtvig bliver stående ved denne løsning. I *Danskerens* fjerde og sidste bind slår han i artiklen »Hvem er Danmark ansvarlig for Slesvig eller Sønder-Jylland?« fast, at »Sønderjylland [...] er Danmarks Rige umisteligt«. ¹¹¹ I artiklen »Danmarks Fare og Danmarks Frelse« siger han, »at der er et *Danmarks Rige* nordenfor Konge-Aaen, mægtigt nok til at hævde sin *Eider-Grændse* med alt hvad der kalder sig *Slesvig-Holsten*«. ¹¹² Grundtvig taler for, at »Danmarks Folk og Rige« skal fastholde »Sønder-Jyllands fri Besiddelse« og »knytte det til Moderlandet med de stærkeste Baand, der enten forefindes eller lader sig paafinde« ¹¹³ – men, må man formode, uden krænkelse af fri- eller som Grundtvig ville sige, godvilligheden. Grundtvig synes at tale for, at Danmark bevarer, hvad han tilbage i teksten har kaldt »Over-Herredømmet i Slesvig«, ¹¹⁴ men han taler samtidig heller ikke her om, at hele Slesvig skal blive en del af kongeriget. Udtalelserne i de nævnte to artikler støtter Flemming Lundgreen-Nielsens tolkning, men man skal bemærke, at Troels Fink med temmelig stor sandsynlighed har ret i, at Grundtvig heller ikke her arbejder med tanken om en egentlig indlemmelse.

108 Grundtvig 1850b, s. 529.

109 N.F.S. Grundtvig: »Hvad skal vi gøre med Slesvig?«, *Danskeren* I-IV, III, nr. 34, d. 31. august 1850, 529-538 (Grundtvig 1850b), s. 530.

110 Grundtvig 1850b, s. 532.

111 N.F.S. Grundtvig: »Hvem er Danmark ansvarlig for Slesvig eller Sønderjylland?«, *Danskeren* I-IV, IV, nr. 13, d. 29. marts 1851, 193-208 (Grundtvig 1851a), s. 201.

112 N.F.S. Grundtvig: »Danmarks Fare og Danmarks Frelse«, *Danskeren* I-IV, IV, nr. 45, d. 8. november 1851, 705-720. (Grundtvig 1851b), s. 711.

113 Grundtvig 1851b, s. 715.

114 Grundtvig 1851b, s. 714.

Situationen efter 1864:

Grundtvig i rollen som sin egen fortolker

Grundtvigs overbevisning om, at det sønderjyske problem først kan finde sin løsning, når Danmark er i besiddelse af hele Slesvig og derfor kan forhindre, at tyskerne gør de dansksindede slesvigere uret, har bevirket, at forskningen er splittet i spørgsmålet om, hvorvidt Grundtvig gik ind for et Danmark til Ejderen. Troels Finks og først og fremmest Flemming Lundgreen-Nielsens synspunkt står over for William Michelsens og Jes Fabricius Møllers afvisninger af, at Grundtvig var ejderdansk. Som det er fremgået, forholder Fabricius Møller sig her til udtalelser af Grundtvig efter 1864, idet det er hans overbevisning, at man først da møder en klar tilslutning til selvbestemmelsesprincippet i det grundtvigske forfatterskab.

Rigtigt er det da også, at Grundtvig på dette tidspunkt knytter sine forhåbninger til, at det guddommelige forsyn vil sikre sønderjydernes ret gennem selvbestemmelsesprincippet, og ved flere lejligheder, som påvist af Axel Riishøj, omtaler Pragerfreden som en mulig vej ind i kongeriget for det dansksindede Nordslesvig. I det nyskrevne tillæg om det 19. århundredes historie, hvormed Grundtvig sluttede andenudgaven af *Haandbog i Verdens-Historien* fra 1867, tilkender han Danmark og den livsanskuelse, han har været redskab for, en afgørende betydning for den fremtidige verdenshistoriske udvikling. Han gør i lighed med det kendte dictum »Hvad udad tabes, skal indad vindes«, der går tilbage til digteren H.P. Holst (1811-93), rede for, at samtidig med, at det danske rige i det 19. århundrede er blevet formindsket på det ydre plan, er det vokset på det indre, men at det sønderjyske spørgsmål må løses, før danskerne bliver i stand til at indtage den rolle som forbillede for folkene, som Gud har bestemt dem for. Han slutter tillægget med at udtale, at Preussen ganske vist ikke »godvillig«, altså frivilligt, i overensstemmelse med § 5 vil »tilbagegive Danmark den Deel af Sønderjylland, som vil vedblive at være dansk«, men sætter sin lid til, at det vil ske gennem Gud, der med Fadervors ord har »al Magt i Himlen og paa Jorden«.¹¹⁵ Når den danske del af Slesvig tilsluttes kongeriget, vil Danmark være rustet til at fuldføre sin verdenshistoriske mission ved gennem sit eksemplariske og ideale folkeliv at pege på det levende ord og folkesprogene som kilde til folkelig, dvs. national fornyelse og blomstring. Danmark kan nemlig kun løse sin verdenshistoriske opgave, hvis alle, der er danske af sindelag og taler dansk, kan

¹¹⁵ N.F.S. Grundtvig: »Tillæg« (1867) til »Haandbog i Verdens-Historien«, N.F.S. Grundtvig, *Udvalgte Skrifter* ved Holger Begtrup, I-X, 1904-09, VII 1907, s. 704.

leve danskheden ud i frihed og fællesskab. Løsningen af det slesvigske spørgsmål er ikke kun et dansk anliggende, men har for Grundtvig universel betydning, en tanke, der i hans forfatterskab udgør platformen for Hans Jepsen Christensens og William Michelsens tale om, at Danmark har en særlig opgave inden for menneskehedens fællesskab.

I tillægget til *Haandbog i Verdens-Historien* dominerer forsynsteologien over menneskets frihed til at træffe beslutninger, uden at det sidste er fraværende. Men da Grundtvigs 60-års præstjubilæum fejredes med et grundtvigsk vennemøde i pinseugen 1871, talte han for selvbestemmelsesprincippet og optrådte ved den lejlighed som sin egen fortolker. Han gør rede for, at han i 1848 stod over for de »Doktrinære«, dvs. de nationalliberale, som stod urokkeligt fast på »Ejdergrændsen«,¹¹⁶ og siger med en reference til ordene om, at det danske rige kun går så langt, som man taler dansk, i den ovenfor behandlede tale i den *Slesvigske Hjælpeforening*, at han

kun vidste af et dansk Folk og Rige der, hvor det danske Tungemaal frit bevægede sig og taltes af et inderlig beslægtet Hjerte og med en dertil svarende Tankegang, og at det kun var dette, [...] [han] ønskede skilt fra alt Andet og sammensmeltet på ny med, hvad der fra Arilds Tid tilhørte det [...].¹¹⁷

Historikeren, fra 1957 dr. phil. h.c. Erik Møller (1879-1962), der havde en højregrundtvigsk baggrund, men forholdt sig kritisk til fædrenerven, siger om denne udtalelse, at Grundtvigs redegørelse for sin holdning i de bevægede dage i 1848 »stort set« er korrekt.¹¹⁸ Møller peger dog samtidig på, at Grundtvig ikke nævner, »at hans Standpunkt ind imellem havde været et andet«, og at han »gengiver sin Opfattelse i 1848 som mere forbeholdsløs, end den egentlig var«. ¹¹⁹ Men når det

116 N.F.S. Grundtvig: »'Kortere tale' ved Vennemødet d. 31. Maj 1871«, *Det kirkelige Vennemøde i Kjøbenhavn i Pintseugen 1871*, ved J. Kristian Madsen, København 1871, s. 121-122 (Grundtvig 1871a), s. 122.

117 Grundtvig 1871a, s. 122.

118 Erik Møller var søn af den kendte højregrundtvigske præst og teolog Otto Møller (1831-1915), der var kritisk over for grundtvigianismens teologiske og kulturelt-politiske udvikling fra 1870'erne og frem, se biografien udarbejdet af historikeren, dr. phil. Poul Bagge (1902-91), Poul Bagge: »Erik Møller« i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, 1979-1984, I-XVI, X, s. 225-227.

119 Erik Møller: *Grundtvig som Samtidshistoriker*, København 1950, s. 135. Samme år, som Erik Møller skriver dette, uddyber han i artiklen »Grundtvig 1848-50« i *Grundtvig-Studier*, hvornår Grundtvig mente »noget andet«. I forlængelse af Grundtvigs tale i den Slesvigske Hjælpeforening skriver Møller, at man her møder

gælder de store linjer, markerer Grundtvig sig i den førnævnte tale på folkemødet 1871 som tilhænger af, at kun den del af Slesvig, der er dansk, skal indlemmes i kongeriget, og pointerer – i overensstemmelse med sandheden – at han allerede i treårskrigen dage fremførte dette synspunkt. Han omtaler i uklare vendinger, at han dengang forbandt det med en argumentation for, at Danmark, så længe sikkerhedshensyn gjorde det nødvendigt, samtidig skulle beholde magten i det øvrige Slesvig, som efter hans mening først kunne sluttes til Holsten, når truslen sydfra var fortid.

I umiddelbar fortsættelse af vennemødet blev der d. 1. juni holdt et folkemøde i det fri, og ved den lejlighed talte Grundtvig som omtalt ovenfor igen om det dansksindede Slesvig. Han gør i talen rede for, at Danmark i de sidste århundreder og ikke mindst det 19. århundredes første tid begyndte »udvortes at formindskes«, ¹²⁰ en udvikling, der kulminerede med 1864. Grundtvig omtaler ikke, at den tyske sejr i den tysk-franske krig samme år har medført, at Tyskland er blevet samlet under den preussiske konge som kejser, og tysk magtpolitik derfor er blevet synligt styrket, men giver udtryk for, at han sætter sin lid til Pragerfreden. Han gengiver dens § 5 således, at »Preussen skulde have det Alt, undtagen det nordlige Slesvig, der skulde gives tilbage til Danmark [...], saafremt Indbyggerne stemte derfor«. ¹²¹ »Danmark«, siger Grundtvig videre,

har altsaa en klar Ret til at forlange, at denne Afstemning foretages, og at Nordslesvig da forenes med det, hvis Afstemningen faaer dette Udfald, hvad der jo ikke kan tvivles om, naar den foregaaer ærlig [...]. ¹²²

Grundtvig føjer til, at »naar [...] [Danmark] kun har, hvad der med god [dvs. fri] Villie vil være Dansk, da har [Danmark] Alt, hvad der er virkelig

»et forbavsende rigtigt Skøn om den nationale Stilling i Sønderjylland«, Erik Møller: »Grundtvig 1848-50«, *Grundtvig-Studier* 1950, s. 57-93 (Møller 1950b), s. 63. Møller gør videre rede for, at en »ganske anden linje« (Møller 1950b, s. 64) siden hen dominerer, nemlig i 1850, hvor Grundtvig taler mod en »Deling« og om Danmarks »Eiendoms-Ret« (Møller 1950b, s. 88) til Slesvig. Det er Møllers overbevisning, at Grundtvig på dette tidspunkt er ejderdansk.

120 N.F.S. Grundtvig: »Tale ved folkemødet ved 'den slesvigske sten' i Dyrehaven 1/6« (1871) Jørgen Nielsen: *De kirkelige Vennemøder 1863-1898*, I, København, s. 124-126 (Grundtvig 1871b), s. 125.

121 Grundtvig 1871b, s. 125.

122 Grundtvig 1871b, s.125

Dansk«,¹²³ den udtalelse, Fabricius Møller citerer. Når dette mål er nået, siger Grundtvig, er danskerne, »indvortes set, ikke bleven svækkede« ved det ydre tab af Norge og den tysksindede del af Slesvig, for da vil de vinde »i Kraft«, som »vender sig indad« og fører til et vitalt og enigt »Folkeliv«. ¹²⁴ Grundtvig gør ved denne lejlighed ikke som i tillægget til *Haandbog i Verdenshistorien* rede for sin overbevisning om, at Danmark derigennem opfylder sin verdenshistoriske mission: Hans sigte er over for sine folkefæller at give udtryk for sit håb om, at det sønderjyske spørgsmål løses, så folkelivet bliver i stand til at blomstre og bære frugt.

Afslutning

Som nævnt i indledningen siger man, at sejrherreerne skriver historien. På baggrund af H.P. Hanssen Nørremølles og Hans Jepsen Christensens vellykkede hævde af selvbestemmelse og mindretalsret i 1920 har et billede af den danske grænseordning som forbilledlig i international forstand levet ind i 1990'erne, også uden at Grundtvigs navn er blevet nævnt. I den antologi, som Eirene Center for Freds- og Konfliktforskning udsendte i 1992 under titlen *Slesvigsk grænselære*, indgår ordningen af det danske og det tyske mindretals forhold i henholdsvis Sydslesvig og Sønderjylland gennem København-Bonn-erklæringerne af 29. marts 1955 som en væsentlig baggrund for bidragene. Samtidig kan der trækkes en linje tilbage til mellemkrigstiden. Selv om der falder kritiske bemærkninger, argumenteres der, som hos Hans Jepsen Christensen og med formuleringer af den tyske historiker Erich Hoffmann (1926-2005) for, at den respekt for »den enkeltes selvstændige afgørelse og [...] befolkningens selvbestemmelsesret«, ¹²⁵ som var den ledende tanke ved grænsedragningen i 1920, kan være et forbillede ude i den store verden. Også historikeren Jørgen Kühl (1965-) er positiv over for denne idealisering, men understreger, at den slesvigske model nødvendiggør en statslig regulering gennem en række bestemmelser. Han pointerer, at begge parter i et grænseland skal være indstillet på at leve i fred med hinanden, da den slesvigske løsning forudsætter »vilje til at overholde bestemmelserne«. ¹²⁶

123 Grundtvig 1871b, s. 125.

124 Grundtvig 1871b, s. 126.

125 Erich Hoffmann: »Folkeafstemning og diplomati. 1920 set fra 1992, eller: Overvejelser over spændingsforholdet mellem folkets selvbestemmelsesret som ideal og officiel statslig politik«, *Slesvigsk grænselære, en model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa?* Eirene Center for Freds- og Konfliktforskning, København 1992, s. 229-242, s. 241.

126 Jørgen Kühl: »En Mønsterkonflikt? Den slesvigske erfaring og de nationale spørgs-

Som et led i den store fortælling om Danmark og »det grundtvigske« er der i forlængelse af denne harmoniske fremstilling i slutningen af det 19. og indtil efter midten af det 20. århundrede tegnet et lyst billede af Grundtvig, Slesvig og genforeningen, hvor selvbestemmelsesprincippet og hævdelser af mindretallets ret dominerer. Som det er fremgået, blev Grundtvig allerede før 1920 fremstillet som talsmand for denne politik hos Rosendal og hos Begtrup gjort til tilhænger af en deling af Slesvig. Sejrherrene i debatten om, hvor meget af Slesvig der skulle blive dansk, og på hvilken måde, det skulle ske, bestemte derefter, hvordan historien om Grundtvig og Sønderjylland skulle fortælles. Der blev skrevet en fortælling om kontinuitet i Grundtvigs holdninger og kontinuitet mellem ham og hans fortolkere frem, som var i overensstemmelse med den officielle sønderjyllandspolitik og i 1930'erne muliggjorde Jepsen Christensens kritik af nazismen.

Men som skildret søsatte selvbesindelsesgrundtvigianerne og heriblandt Frede Bording efter 1945 en nytolkning. Som det er fremgået, stiliserede Bording billedet af Grundtvig som talsmand for, at Danmark skulle beholde kontrollen over hele Slesvig, så det passede ind i hans Aage Møller-inspirerede lydighedsteologi. Men hans kritiske holdning til linjen fra Hanssen Nørremølle og Jepsen Christensen muliggjorde også den selvstændige og rigtige iagttagelse, at Grundtvig ikke uden videre kan slås i hartkorn med delingstilhængere. Og i hans kølvand gennemførte William Michelsen og først og fremmest Axel Riishøj og Troels Fink grundige undersøgelser, der først blev taget op igen efter 1992 af Flemming Lundgreen-Nielsen og i nyeste tid Jes Fabricius Møller. Hos Lundgreen-Nielsen er undersøgelsen gennemført på baggrund af, hos Fabricius Møller i sammenhæng med den nyere nationalismeforskning, de nye vinde, der blæste i 1990'erne, og derfor kan man også om perioden efter 1945 og perioden efter 1992 sige, at det var de sejrende, der satte rammerne for de billeder af Grundtvig, der fremkom. Bordings tekst fik på grund af hans standpunkt i Sydslesvigdebatten kun indirekte betydning for forskningen. Riishøjs undersøgelse fik ikke den opmærksomhed i akademiske sammenhænge, den havde fortjent, fordi den gennemførtes i grundtvigsk regi – og nok også på grund af det forsigtige forsvar for at give danskheden i Sydslesvig en chance, som man aner i den. Finks kritik af vedtagne tolkninger har derimod trængt William Michelsens tolkning af banen. Læses Finks

mål i dagens Europa«, *Slesvigsk grænselære: en model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa?* Eirene Center for Freds- og Konfliktforskning. København 1992, s. 243-272, s. 272.

undersøgelse på baggrund af Sydslesvigdebatten efter 1945, bliver den et indirekte memento til såvel fortalerne for en grænseændring som til tilhængerne af 1920-grænsen og i den forbindelse af selvbestemmelsesprincippet og den mindretalsordning, der indgik i genforeningen: Grundtvig kan hverken legitimere H.P. Hanssen Nørremølle-linjen eller kampen for Sydslesvig. Endelig har nationalismeforskningen og nationalismedebatten bevirket, at Finks linje i dag er blevet den sejrende. Inden for den nyeste forskning er der enighed om, at Grundtvig ikke skal fortolkes ud fra sine standpunkter i Sønderjyllands- og Sydslesvigsspørgsmålet efter 1864 – uden at der er opnået enighed om, hvordan han så skal forstås.

Det er derfor rimeligt at tale om et brud i fortolkningshistorien efter Anden Verdenskrig: Derefter er Grundtvig ikke længere en selvfølgelig baggrund for ordningen af det sønderjyske spørgsmål, hverken den, der blev virkelighed i 1920, eller den, mange drømte om efter 1945. Men spørgsmålet er, om der alligevel ikke kan arbejdes med kontinuitet mellem Grundtvig og den ældre tolkningstraditions argumentation for at forstå ham som tilhænger af selvbestemmelse, deling og mindretalsret, før 1920 repræsenteret af Begtrup og Rosendal, efter 1920 af Jepsen Christensen og efter 1945 i et vist omfang af William Michelsen.

Kontinuiteten i henseende til selvbestemmelse og deling giver sig først og fremmest af, at Grundtvig i pinseugen 1871 ved vennemødet i forbindelse med sit 60-års præstejubilæum og det folkemøde, der gennemførtes i sammenhæng dermed, under indtryk af 1864 og Pragerfreden gik ind i rollen som sin egen fortolker og da understregede, at han stedse havde talt for selvbestemmelse og deling. Han knytter i sine taler ved disse to lejligheder til ved den modstand mod en øjeblikkelig indlemmelse af Slesvig i kongeriget samt den argumentation for kun at indlemme den danske del af Slesvig, som vitterligt, som det er blevet klart, forekommer i nogle af *Danskerens* artikler. Undervejs lader han stiltiende sin tanke om, at Danmark samtidig skal beholde kontrollen over hele Slesvig – i det mindste frem til, at Holsten er ophørt med at være en trussel – ude af betragtning, simpelthen fordi den ikke længere er aktuel. Billedet af Grundtvig som tilhænger af selvbestemmelse – og deling af Slesvig – går således tilbage til ham selv.

Når det gælder mindretalsretten, er der også kontinuitet. Som skildret foreligger der en række udtalelser af Grundtvig, hvor han taler imod de tysksindede slesvigeres indflydelse på politikken i kongeriget – og på det dansksindede Slesvigs ret til at blive en del heraf. Men det er også blevet klart, at han var talsmand for anerkendelse af de ikke-danske slesvigeres frihed i skole- og kirkesager, og her kan

der trækkes en linje til den danske politik over for det tyske mindretal ved genforeningen. Hvor Bording i kraft af sin lydighedsteologi har svært ved at give Grundtvigs friheds- og rettighedstænkning, hvad der tilkommer den, argumenterer Jepsen Christensen som vist for, at den er i overensstemmelse med kristendommen, herunder det kristne trosbegreb. Selv om Bording på det overordnede plan er på linje med Grundtvig, når det gælder tanken om danskernes gudgivne ret til Slesvig, svækker han med sin betoning af lydigheden den grundtvigske frihedstænkning og accept af menneskerettighederne i en sådan grad, at der bliver tale om en fortegning: Grundtvig knyttede bestandig kristendom såvel som nationalfølelse sammen med frihed. Udtalelserne i pinseugen 1871 vidner således om, at Grundtvig indtil det sidste holdt fast i, at en løsning af det sønderjyske spørgsmål kun var acceptabel, hvis den blev gennemført med friheden som fortegn. Fordi Grundtvig ved denne lejlighed selv fortalte sin historie, lagde han et spor ud, som senere fortolkere kunne følge. Receptionshistorien frem til 1990'erne viser, at sporet blev fulgt.

Summary

The article examines continuity and discontinuity in the reception of how Grundtvig wanted to solve, what in the 19. Century was called »det slesvigske eller sønderjyske spørgsmål« (the Schleswig problem): The Danish king was duke in Schleswig, and the population was divided between a Danish oriented and a German oriented group. The article deals with interpretations of Grundtvig's proposals in his magazine »Danskeren« (the Dane) 1848-51 and after the Danish-German war 1864, and four phases in the history of interpretation are identified.

The first phase falls between 1864 and 1920, where Schleswig was incorporated in Preussia and the German empire. The interpreters of Grundtvig, the grundtvigian folk high school principals Hans Rosendal (1839-1921) and Holger Begtrup (1859-1937), understand him as a supporter of a division of the land in accordance with the will of the Schleswigian population and as an advocate of respect for the national minorities in the area. Rosendal's and Begtrup's interpretations are linked to the fact, that the leader of the Danish movement in Schleswig, H.P. Hanssen Nørremølle (1862-1936), had a close relationship with the grundtvigian folk high school.

The second phase comes in the years between the reunion of the Northern part of Schleswig with Denmark in 1920 and the end of World War Two in 1945. In this period, the Schleswigian grundtvigian politician Hans Jepsen Christensen (1880-1956) builds on Rosendal's

and Begtrup's interpretations. Jefsen Christensen sees Grundtvig's stress on freedom of the ethnic-national groups in Schleswig in religious and educational matters as a background for the way, the rights of the German minority are secured in Danish laws in the 1920s dealing with the reunion. For Jefsen Christensen, the influence of Grundtvig means that the Danish way of handling the situation in the borderland of Schleswig is a role model for other nations. Jefsen Christensen's interpretation contains a hidden attack on the chauvinism of German Nazism in the period.

The third phase is dominated by the Danish discussion on the possibility of moving the Danish border after the growth of the Danish movement in the German part of Schleswig in the years after 1945. Interpretators of Grundtvig debate, whether or not he supported the idea of a division of Schleswig in line with the wishes of the population in the area. Literary historian William Michelsen (1913-2001) follows Rosendal, Begtrup and Jefsen Christensen, stressing that Grundtvig did not support the idea of incorporating Schleswig as a whole in the kingdom of Denmark. Inside the grundtvigian folk high school movement, the followers of the principal Aage Møller (1885-1978) speaks for a revision of the border. In accordance with Møller, his disciple, the folk high school principal. MA Frede Bording (1908-1996) rejects the interpretation of Grundtvig as a supporter of the division of Schleswig as a result of the will of the population. In Bordings opinion, Grundtvig spoke for Danish supremacy in Schleswig. The jurist Axel Riishøj (1911-71) interprets Grundtvig in a partially similar way, but stresses, that Grundtvig did not want Schleswig to be a full part of the Danish kingdom against the wishes of the inhabitants of the land. He suggests, Grundtvig wanted the Schleswigian population to choose between incorporation in the Danish kingdom or autonomy under Danish supremacy after a period of preparation for the choice. In contrast, the historian Troels Fink (1912-99) stresses, that Grundtvig in the years after 1848 is moving towards a »Danmark til Ejderen«-position (Denmark to the river Eider), although he does not completely give up his opposition to a full incorporation of Schleswig in the kingdom of Denmark. The interpretators disagree, and the third phase means a break-up in the understanding of Grundtvig's statements according to the Schleswig problem: discontinuity replaces the continual line before 1945.

The fourth phase reflects the rise of nationalism in Eastern Europe after the breakdown of communism, the vitalizing of the research in nationalism in the end of the 1980s and the debate in Denmark about Danish national identity in and after 1992. The literary historian Flem-

ming Lundgreen-Nielsen (1937-) follows Fink, arguing that Grundtvig from around 1850-51 to 1864 wants the Eider as the border of Denmark. The historian Jes Fabricius Møller (1966-) takes the opposite view, suggesting, that Grundtvig first after 1864 becomes a nationalist in the strict academic sense of the word, talking in favour of the correspondence of border and nationality. According to Fabricius Møller, Grundtvig first accepts the Schleswigian population's right to decide for itself between Denmark and Germany after 1864.

On the basis of the four phases, some of Grundtvig's own statements in *Danskeren* and after 1864 are examined. As early as 1848, he supported the idea of asking the population in Schleswig, whether or not it wanted to become a part of the Danish kingdom. During the following years he did not question the supremacy of Denmark in Schleswig due to the land's status as a Danish dukedom. Nevertheless, he spoke for a division of the land in accordance with the population's wishes as a prospect for the future in 1850.

After 1864 Grundtvig becomes his own interpreter, stressing that he always had supported the right of the population in Schleswig to take its own decision in the national question. Grundtvig's statement is an element in his promotion of a referendum in the area in accordance with a common accord between Prussia and Austria in 1866 (the Prag peace agreement). So, the line of Rosendal, Begtrup, Jepsen Christensen and Michelsen has Grundtvig's own orchestration of his point of view according to the Schleswig problem as an important background.